

4P 1.5

४/४२

४/४२

इसी टीकाका दशमस्कन्ध और प्रथमस्कन्ध छपके तैयार है. समग्र ग्रन्थ जल्दीही तैयार हो जायगा.

अथ श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्द्धान्तर्गता
अन्वितार्थप्रकाशिकारख्यव्याख्यासहिता वेदस्तुतिः
प्रारभ्यते ।

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक यन्त्राधिकारीने स्वाधीन रक्खा है.

१२

१२

१२/१२

भक्तमालहरिभक्तिप्रकाशिका.

श्रीयुत पण्डितज्वालाप्रसादमिश्रकृत सरल वार्तिक नूतन छपी तैयार है.

वारि मथे वरु होय घृत, सिकतातैं वरु तेल ॥

विनु हरिभजन न भव तरिय, यह सिद्धान्त अपेल ॥ १ ॥

यद्यपि शास्त्रोंमें ईश्वरप्राप्तिके बड़े २ साधन लिखे हैं, परन्तु जो विचार कर देखा जाय तौ भक्तिकी समान कोईभी सहज साधन नहीं है, जो वस्तु ज्ञानद्वारा बड़े परिश्रमसे प्राप्त होती है, वह भक्तिसे सहजही मिलजाती है, ईश्वरमें परम अनुराग होनेका नाम भक्ति है, उसके साधन भक्तिशास्त्र, शांडिल्यसूत्र, नारदभक्तिसूत्रमें विस्तारपूर्वक लिखे हैं, तथापि इस समय भक्ति प्राप्त होनेका सुगम उपाय हरिभक्तोंकी कथाका श्रवण मननही है, यह वह वस्तु है कैसाभी कोई पुरुष हो एकवार हरिभक्तोंका चरित्र श्रवण करतेही द्रवीभूत होता है, हरिभक्तोंके चरित्रका समावेश जिस प्रकार इस वार्तिक ग्रन्थमें क्रमसे निबद्ध किया गया है, वैसा अन्यत्र कहीं नहीं है, यह ग्रन्थ नवरसोंके लक्षणोंसे पूर्ण चौबीस निष्ठाओंमें विभक्त है, चौबीस अवतारोंका वर्णन, प्रत्येक निष्ठाके प्रेमी भक्तोंके चरित्र, नवरसोंका उद्घाटन, प्रेमका प्रवाह इस ग्रन्थमें इस प्रकार लिखा गया है कि पढ़ते चित्त हरिके ध्यानमें मग्न हो जाता है. चारों युगोंके पुरातन भक्तोंकी कथा पुराणोंसे और नूतन भक्तोंकी कथा उनकी जीवनीसे संग्रह कर इस ग्रन्थमें लिखी गई हैं. प्रत्येक निष्ठाकी भूमिका, उसमें ध्यान, प्रत्येक सम्प्रदायप्रवर्तक आचार्योंके चरित्र इस ग्रन्थमें बहुत सरलतासे लिखे गये हैं, यदि आपको बिना प्रयास हरिभक्तिका स्वाद लेना है, यदि साहित्यका मर्म जानना है यदि अन्तःकरणकी मुख्य चौबीस वृत्तियोंके भेद पानेकी अभिलाषा है, यदि संसारसे विरक्त सहस्रों महानुभावोंके चरित्र जाननेकी अभिलाषा है, यदि सम्प्रदायका मर्म जानना चाहते हो, यदि

श्यामसुन्दरकी बांकी झांकीकी झलक अन्तःकरणमें झलकानेका विचार है, यदि विश्वासपूर्वक इस असार संसारसे कुछ सार लेना है तौ इस अमूल्य ग्रन्थके लेनेमें विलम्ब न कीजिये. उक्त पण्डितजीने इसकी भाषाको अति मनोहर स्थान २ में उपयुक्त होके कवित्त पद लगाय इसको सब भांतिसे अलंकृत कर दिया है. पाठक महाशयोंसे प्रार्थना है कि एकवार इस ग्रन्थको देखकर हरिभक्तिरसामृत पान करें। यह ग्रन्थ नया बहुत बढ़िया कागजपर सुवाच्य बड़े टाइपमें छपा तैयार है. ग्लेजकी कीमत ४ रु० रफ की० ३ रुपिया.

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायण.

महाशयो ! देखो इस अपूर्व भूषणटीकाकी पाण्डित्यशैली, सुगमता, विचारचातुर्य आदि सब अद्भुत गुण कैसे चमकते हैं. देखो 'भूषण' यह नामभी कैसा अन्वर्थ रक्खा गया है जिसके श्रवणमात्रसेही कल्पना होती है कि रामायणरूपी भगवान् रामचंद्रजीकी मूर्तिको टीकारूपी अलंकारोंसे अलंकृत किया है और ऐसीही टीकाकारने कल्पना कर रचना की है देखो—कि उक्त भगवान्के बालकांडरूपी पादको टीकारूपी मणिमंजीर (पायजेव), अयोध्याकांडरूपी जघनको पीतांबर, आरण्यकांडरूपी कटिको रत्नमेखला (कौंदनी), किष्किंधाकांडरूपी हृदय और कंठको मुक्ताहार (मोतियोंका कंठा), सुंदरकांडरूपी ललाटको शृंगारतिलक, युद्धकांडरूपी शिरको रत्नकिरीट और उत्तरकांडरूपी ऊपरके भागको मणिमुकुट इस तरह ये गहने अर्पण कर रामायणरूपी भगवान्को सजाया है. तौ इस व्याख्यामें क्या कम है कुछ नहीं फिर लेनेमें क्या हरज है झट लीजिये और इसका पाठ कर अपना जन्म कृतार्थ कीजिये. यह २५ रुपये कीमतका पुस्तक लेनेवालोंको भगवद्गुणदर्पणभाष्य आदि व्याख्यात्रयसमेत विष्णुसहस्रनाम भेंट (किफायत) मिलेगा.

मित्रलाभ दोहाचौपईमें.

प्रसिद्ध नीतिशास्त्रविशारद विष्णुशर्मा के बनाये हितोपदेशमें मित्रलाभ नामक एक भाग है, उसीकी ब्रजभाषामें कविता पं० रामगुलामजीके पुत्र गडाकाटानिवासी जानकीप्रसादजी द्विवेदीने की है। अनुवाद अच्छा है। हिन्दीरसिकोंके लिये कामकी है। इसके दोहे छोटे बालकोंके कंठ करने योग्य हैं। की० ४ आने.

श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ॥ यत्सद्वजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारदीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥ याव-
न्निरञ्जनमजं पुरुषञ्जरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं
प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥ गङ्गासहायजरटो हरितोषहेतोर्वेदस्तुतेर्विवरणं सुगमं तनोति ॥ ३ ॥ सप्ताशीतितमे वेदैः सगुणो निर्गुणो हरिः ॥ बहुधा स्तूयते
स्मात् श्लोकाः सार्द्धाः स्वैर्मार्गणाः ॥ अष्टोवाचेति सार्द्धा च त्र्यैशीतिः स्युरनुष्ठुभः ॥ ८७ ॥ पूर्वाध्यायान्ते स्वभक्तयोः सन्मार्गमादिश्येत्युक्तं तत्र नृपः पृच्छति-ब्रह्मचिति ॥
हे ब्रह्मन् अनिर्देश्ये जात्यादिना निर्देष्टुमशक्ये निर्गुणे सदसतः कार्यात्कारणाच्च परे असङ्गे ब्रह्मणि गुणैर्वृत्तिर्यासां ताः प्राकृतगुणैर्जात्यादिभिः प्रवर्तमानाः श्रुतयः साक्षात्
मुख्यया वृत्त्या कथं चरन्ति प्रवर्तन्ते । साकारे श्रीकृष्णाख्ये ब्रह्मणि च सर्वप्रत्यग्रूपत्वादित्तया इयत्तया च निर्देष्टुमशक्ये “ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् ” इत्यादिवक्ष्यमाणात्
“ सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । ” इति विष्णुपुराणाच्च प्राकृतगुणरहिते सदसतः परे च कथं प्रवर्तन्ते अयं भावः । श्रुतयो हि शब्दरूपाः । शब्दवृत्तिस्ता-
वत्रेधा । मुख्या गौणी लक्षणा च । मुख्यैव शक्तिरभिधा चोच्यते । सा च योगेन रूढ्या योगरूढिभ्यां चेति त्रिधा । तत्र अवयवशक्तियोगस्तेन त्रिधा कृत्तद्धितसमासभेदात् ।
यथा पाचकः दाशरथिः राजपुरुषः समुदायशक्ती रूढिः तथा यथा गौः घटः योगरूढिभ्यामपि कृदादिभेदात्रिधा । यथा छत्रम् । अत्र छादनरूपयोगार्थेन आतपत्रमर्थः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ परीक्षिदुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ॥ कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

केवलेनानेन वस्त्रादौ प्रसक्तिवारणाय । रूढिरपि तद्धिते यथा वर्णी । अत्र योगार्थवर्णवत्त्वाद्ब्रह्मचारी अर्थः ॥ गृहस्थादिवारणाय रूढिरपि समासे । यथा पङ्कजम् । अत्र पङ्कजनि-
कर्तृरूपयोगार्थेन कमलमर्थः । कुमुदादिवारणाय रूढिरपीति संक्षेपः । परे तु मुख्या वृत्तिः जातिसंकेतयोगैरेधा । तत्र जातिशब्दाः गौः घटः अश्वकर्ण इत्याद्याः । शुक्लादयो
गुणवाचका अपि जातिशब्दा एव । संकेतशब्दाः डित्थः डवित्थ इत्याद्याः । योगेरेधा कृत्तद्धितसमासभेदात् । आद्यौ प्रकृतिप्रत्यययोगौ द्वौ । अन्त्यः पदद्वययोगः । यथा
पाठकः औपगवः पङ्कजम् इत्याचक्षते । गौणी तु लक्ष्यमाणगुणयोगात्परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तिः । यथा यजमानः प्रस्तरः सिंहो देवदत्तः । अत्र हि यजमानशब्देन लक्ष्यमाणं
यजमानगतं ऋतुनिर्वर्तकत्वं तत्प्रस्तरेऽप्यस्ति । एवं सिंहवक्त्रौयं देवदत्ते । लक्षणाशब्दस्य स्वशक्यसंबद्धवृत्तिः सा द्विधा । केवललक्षणा लक्षितलक्षणा च । आद्या शक्यसाक्षा-
त्संबद्धवृत्तिः । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहासाक्षात्संबन्धिनि तीरे लक्षणा । अन्त्या तु शक्यपरम्परासंबद्धवृत्तिः । यथा द्विरेफपदस्य रेफद्वये शक्तस्य भ्रम-
रघटितपरम्परासंबन्धेन मधुकरे वृत्तिः । परे तु गौणीमपि लक्षितलक्षणामेवाहुः । सिंहशब्दवाच्यसंबन्धिक्रौर्यादिसंबद्धमाणवकप्रतीतेः । पुनर्लक्षणा त्रिधा । जहत्स्वार्थाजह-
त्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्था च । तत्राद्या गङ्गायां घोष इति । अत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहस्य घोषाधारत्वासंभवाच्चत्संबद्धे तीरे गङ्गापदस्य वृत्तिः । द्वितीया तु शोणो धावतीति ।

१ अस्य टिप्पणं ग्रन्थारम्भे लिखितम् ।

अत्रामूर्त्तस्य शोणगुणस्य धावनासंभवाच्छोणपदं स्वार्थमजहत्तद्वति वर्त्तते । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रापि काकपदं स्वार्थमजहदपि स्वस्वेतरदध्युपधातकमात्रे वर्त्तते । सोयं देवदत्त इति तृतीया । अत्र हि तद्देशकालविशिष्टो देवदत्तस्तच्छब्दार्थः । एतद्देशकालविशिष्ट इदंशब्दार्थः । तत्र विशिष्टयोरभेदासंभवादुभयत्र विशेषणांशं त्यक्त्वा विशेष्ये देवदत्तस्वरूपमात्रे तदिदंशब्दयोर्वृत्तिः । एवं “तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादावप्येषैव लक्षणेति । कचिद्वाक्येऽपि लक्षणा भवति । यथा विषं भुङ्क्ष्वेति । अत्र हि विषभो-
जनरूपस्वार्थपरित्यागेन शत्रुगृहे न भोक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे वाक्यं वर्त्तते । मतान्तराणि त्वत्र विस्तरभयान्नोच्यन्ते । तत्र जात्यादिना निर्देष्टुमशक्ये रूढिवृत्तिर्न संभवति । निर्गुणे च गौणीवृत्तिर्न संभवति सदसद्भ्यामसङ्गे च केनचिदपि सम्बन्धाभावाच्च लक्षणायोगवृत्ती संभवतः । एवं च पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगात् कथमुभयविधे ब्रह्मणि श्रुतयः प्रवर्त्तन्ते । अत्र श्रुतय इत्युपलक्षणम् । निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् इत्युपसंहारात् । तथा च ये शब्दमनसी अत्यन्तासत्येऽप्यर्थे ज्ञानं जनयितुं प्रभवतस्ते अपि यत्र ब्रह्मणि कुण्ठीभवतस्तत्र का शङ्काप्यन्यप्रमाणप्रवृत्तेरित्यनुमानादीन्यपि निराकृतानि । अथायमत्र निष्कृष्टार्थः । “निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम्, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिलक्षणं ब्रह्म लौकिकैः प्रत्यक्षादिभिस्तावन्नावगम्यत एव । तादृशे च केवला श्रुतिरेव प्रमाणम् । तत्र नास्तिकैः श्रुतेः प्रामाण्यमेव न स्वीक्रियते । आस्तिकेष्वपि कर्ममीमांसकाः पूर्वोक्तलक्षणं ब्रह्म नाङ्गीकुर्वन्ते । उपनिषदां च जपोपयोगित्वमात्रं ब्रुवते । नैयायिकादयः परमेश्वरमङ्गीकुर्वन्तोऽपि तत्र निर्गुणत्वादिकं नाङ्गीकुर्वन्ते । एवं

श्रीशुक उवाच ॥ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ॥ मात्राऽर्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तावपि । वयं तु श्रुतौ सम्यक् श्रद्धाधानास्तादृशं ब्रह्म निस्संशयं स्वीकुर्म एवापरंतु शब्दरूपा श्रुतिः स्वयमपि तद्ब्रह्मशब्दानिर्देश्यं ब्रुवती केन व्यापारेण बोधयितुं शक्नोति । यदि च “अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।” इति न्यायमालम्ब्य यथाकथंचिद्बोधकत्वं मन्येमहि तर्हि स्वानुभवेन तादृशत्वं कथं निश्चिन्वीमहि । अन्यथा श्रुतीनाम् “एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ।” इति वाक्यसाम्यं वारयितुं कथं शक्नुयामेति ॥ १ ॥ उत्तरयति—बुद्धीति ॥ प्रभुः उपाधिपारवश्यरहितः सर्वशक्तिमांश्च भगवान् जनानां जीवानां मात्रार्थं विषयभोगार्थं भवार्थं जन्मप्रभृतिकर्मकरणार्थम् आत्मने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगाय अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तिरूपमोक्षाय च अर्थधर्म-
काममोक्षार्थमिति क्रमेणार्थः । जनानां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् असृजत् । नन्विदमुत्तरमाग्नसङ्ख्याप्रश्ने कोविदारगुणकथनतुल्यं भातीति चेत्सत्यम् । अत्र मात्रार्थमित्यादि-
प्रयोजनचतुष्टयकथनबलात् बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानित्यस्य मात्राद्युपयोगियोग्यतारूपनानाशक्तियुक्तानिति विशेषणमपि लभ्यते । तथा च प्रकरणबलादयमर्थः । यथा पर-
मेश्वरः जीवानां चतुर्विधपुरुषार्थप्राप्तये आदौ श्रुतीरसृजत् तथा विषयाद्यनुभवाय श्रुतितात्पर्यबोधाय ब्रह्मानुभवाय च तत्तदोग्यताख्यशक्तियुक्तान्बुद्ध्यादीनसृजत् । तत्र
रूपशब्दाद्यनुभवायेन्द्रियादिषु तत्तच्छक्तिः स्फुटमनुमीयते । अन्यथा जन्मान्धबाधिरादीनामिव रूपशब्दादयोऽपि ब्रह्मवदविषया एव स्युः । तथा प्रकृतेऽपि श्रुतितदर्थश्रवणे

इन्द्रियाणां श्रुतस्य मीमांसया मनने मनसः तदर्थनिश्चये ब्रह्मानुभवे च बुद्धेः सर्वमूलभूतजीवने च प्राणानां शक्तिरस्त्येव । तथा च श्रवणादिद्वारा श्रुतितर्थादि बुद्ध्या मनसा सम्यङ् मीमांसित्वा बुद्ध्या जना ब्रह्मानुभवन्तीति । अतः श्रुतीनां ब्रह्माबोधकत्वत्रासिद्धम् ॥ २ ॥ तदेव स्फुटमाह—सैषेति ॥ सा एषा प्रकृता ब्राह्मी उभयविधब्रह्मप्रतिपादिका उपनिषत् पूर्वेषां पूर्वजैः अतिवृद्धैः सनकादिभिः धृता ब्रह्ममीमांसाप्रणेतृभिर्निर्णीतार्था वा । इदानींतनोऽपि यस्तां श्रद्धया आदरेण श्रवणमनननिदिध्यासनैर्धारयेत्सः अकिञ्चनः निरस्तदेहाद्यभिमानः सर्वतो विरक्तो वा सन् क्षेमं मोक्षं गच्छेत् । श्रुत्युक्तं ब्रह्मानुभवेद्वा । तत्रायं ब्रह्ममीमांसानिर्णीतोऽर्थः । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः, सोऽकामयत बहुस्याम्, तत्तेजो असृजत्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादयः श्रुतयः सगुणं गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं कर्मफलदं समस्तकल्याणगुणं भगवन्तं प्रायशः प्रतिपादयन्ति । तादृशं च ध्यानादिभिर्मनो विषयीकरोति । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतयस्तापिन्यादिश्रुतयश्च मुख्यवृत्त्या वृत्तिज्ञानादिकं प्राकृतभक्तवात्सल्यादिगुणांश्च प्रतिपादयन्त्यो लक्षणया ज्ञानादिस्वरूपमप्राकृतस्वरूपभूतचिद्रूपगुणं च ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । तथा भूतेश्वरतां च संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि लक्षणया बोधयन्ति । अस्थूलादिवाक्यानां तु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्पदार्थशोधन उपयोगाच्चिर्गुण एव पर्यवसानम् । “न चासङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । ब्रह्मणि केनचिदपि संबन्धाभावात्कथं लक्षणापीति वाच्यम् । श्रुतेः संयोगसमवा-
सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः ॥ ३ ॥

यादिसंबन्धनिषेधपरत्वेनाध्यासिकसंबन्धस्य सत्त्वात् तस्याप्यनङ्गीकारे संबन्धहीनस्य बुद्ध्यादिजगत्कर्तृत्वोपादानत्वाभावेन जगदभावापत्तेः । सत्यसंबन्धाभावेऽप्याध्यासिकसंबन्धमात्रेण लक्षणया श्रुतीनामद्वितीयब्रह्मबोधनयोग्यतायाः प्रभुणा सृष्टत्वात् । अत्र च प्रमाणम् । “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनान्यथानुपपत्तिरेव । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते, विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्, भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम्” इत्यादिना मुख्यवृत्तेः पराकृतत्वात् । एवं श्रुत्यादिसर्वशब्दप्रमाणजन्यसाक्षात्काररूपवृत्तिव्याप्यतया वृत्तिकृताज्ञाननिवृत्त्यधिकरणतास्थया मनःप्रवृत्तिरप्युपपद्यते मनसैवानुद्भव्यम् । “दृश्यते त्वद्भ्यया बुद्ध्या बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्” इत्याद्युक्तेः । “यन्मनो न मनुते” इत्यादिश्रुतेस्तु न वृत्तिप्रकाशेन ब्रह्म प्रकाश्यते स्वयंप्रकाशत्वात् । सूर्यादिना दीपादेरिव तत्प्रकाशेन वृत्तिप्रकाशस्य प्रतिहतत्वाच्चेत्यर्थकत्वात् । श्रीकृष्णाख्यब्रह्मणि तु चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्याप्यतापि “विदितोऽसि भवान् साक्षात्, स एव यद् दृग्विषये स्वयं स्थितः” इत्याद्युक्तेः । न च गुणकार्यप्राकृतरूपादिरहितकृष्णब्रह्मविषयकवृत्तिश्चक्षुरादिभिः कथं जन्यत इति वाच्यम् । चक्षुरादेस्तद्योग्यताया अपि भगवता सृष्टत्वात् । अकल्पनं श्रीकृष्णब्रह्म ज्ञापयितुं प्रभुश्चक्षुरादीन्द्रियाणि तद्योग्यतावन्त्यसृजदित्यस्यप्यर्थस्योहनीयत्वात् । अत्र च निर्गुणत्वदृग्विषयत्वबोधकवाक्यद्वयानुपपत्तेरेव मानत्वात् ।

एवं सति “ स एव यद् दृग्विषये स्वयं स्थितः ।” इत्यादेः “ न संदंशे तिष्ठति रूपमस्य, पराञ्चि खानि व्यतृणत् ” इत्यादिना तत्र तत्रातीन्द्रियत्वोक्त्या चेन्द्रियजन्यज्ञानागोचरत्वार्थकाधोक्षजत्वसमाख्यया च न विरोधः । उक्तविधे वृत्तिव्याप्यत्वे फलव्याप्यत्वाभावे च यथायथं तात्पर्यादिति दिक् ॥ ३ ॥ अत्रेति ॥ अत्र विषये नारायणः वक्तृत्वेनान्वितो यस्यां नारायणे ब्रह्मणि अन्वितां वा तां गाथाम् इतिहासरूपां ते तुभ्यं वर्णयिष्यामि । तत्र ऋषेर्नारदस्य नारायणस्य संवादं वर्णयिष्यामि ॥ ४ ॥ एकदेति ॥ लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियो नारद एकदा सनातनं पुरातनमृषिं नारायणं द्रष्टुं तस्याश्रमं बदर्याख्यं ययौ ॥ ५ ॥ य इति ॥ अस्मिन् भारतवर्षे यः श्रीनारायणः नृणां क्षेमाय ऐहिकसुखाय स्वस्तये आमुष्मिकमङ्गलाय लोकशिक्षार्थं धर्मोदयादिरूपः ज्ञानम् आत्मतत्त्वज्ञानं शमो वैराग्यं तैरुपेतं युक्तं तपः आकल्पात् ब्रह्मदिनारम्भप्रभृति स्वयमेव आस्थितः कुर्वन् वर्तते ॥ ६ ॥ तत्रेति ॥ हे कुरुद्वह तत्र स्वाश्रमे उपविष्टं कलापग्राम इति तदाश्रमस्य नामान्तरं तद्वासिभिः ऋषिभिः परीतमावृतं नारायणं प्रणतः सन्नारदः इदमेव ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीति यत्त्वं पृच्छसि तदेव अपृच्छत् ॥ ७ ॥ तस्मै इति ॥ तस्मै पृच्छते नारदाय अन्येषामप्यृषीणां शृण्वतां सतां भगवान् अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः ॥ सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥ यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरुद्वह ॥ ७ ॥ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ॥ यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ॥ ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ तत्र हाऽयमभूत्प्रशस्तत्वं मां यमनुपृच्छसि ॥ १० ॥ नारायण इदमवोचत् । किमवोचत्तत्राह य इति । जनलोकनिवासिनां पूर्वेषां वृद्धानां सनकादीनां यः ब्रह्मणि विषये वादः तत्त्वबुभुक्षुकथारूपः प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णयः अभूत्तदिदमिति संबन्धः ॥ ८ ॥ स्वायम्भुवेति ॥ हे स्वायम्भुव पुरा पूर्वं जनलोके तत्रस्थानां मानसानां ब्रह्मणो मनसो जातानामूर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां मुनीनां ब्रह्मसत्रमभवत् । यथा समाना एव यजमाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति फलमपि तेषां तुल्यमेव भवति तत्कर्म सत्रमिति प्रसिद्धम् । तथा यत्र समाना एव साधवः निःसंदिग्धब्रह्मज्ञानार्थं वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तत् ब्रह्मसत्रमिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपमिति सार्द्धम् ॥ तदीश्वरं श्वेतद्वीपवासिनमीश्वरमनिरुद्धमूर्तिं द्रष्टुं त्वयि श्वेतद्वीपं गतवति सति यत्र विचारे श्रुतयः शेरते अर्थतो निर्णीता भवन्ति स ब्रह्मवादः ब्रह्मविचारः संप्रवृत्तः । तत्र जनलोके यं प्रश्नं मां प्रति त्वं करोषि तदयं प्रश्नोऽभूत् । ब्रह्मवाद इत्यर्द्धमसार्वत्रिकमाहुः ॥ १० ॥

तुल्येति ॥ तुल्यानि श्रुतानि अध्ययनादीनि तपांसि जितेन्द्रियत्वादीनि शीलानि स्वभावाश्च येषां ते तथा । सर्वत्र ब्रह्मदर्शनेन तुल्याः स्वीयामित्राणि अरयः शत्रवः मध्यमाः उदासीना उपेक्ष्याश्च येषां ते यदापि सर्वे प्रवचनयोग्यास्तथापि ब्रह्मविचारार्थमेकं सनन्दनं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः । अपरे सनकादयः शुश्रूषवो बभूवुः पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ अत्र उभयविधब्रह्मविषयकप्रश्नेऽपि प्रायशः साकारब्रह्मविषयकश्रुत्यर्थोदाहरणेनोत्तरयन् सनन्दन उवाच—स्वसृष्टमिति ॥ स्वेन सृष्टमिदं विश्वमापीय संहृत्य शक्तिभिः सूक्ष्मावस्थामापन्नाभिः प्रकृतिपुरुषकालादिभिः सह शयानं निद्राणमिव वर्तमानं परं परमपुरुषं भगवन्तं तदन्ते प्रलयान्ते प्रथमनिश्वासादाविर्भूताः श्रुतयः श्रुत्यधिष्ठात्र्यो देवताः स्वाधिकारकार्यतया तल्लिङ्गैः तत्प्रतिपादकवाक्यैर्बोधयांचक्रुः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥ यथेति ॥ सम्राजं चक्रवर्तिनं राजानं शयानं प्रत्यूषेऽभ्येत्य प्रातःकाले आगत्य अनुजीविनः बन्दिनः स्तावकाः सुश्लोकैः शोभना श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः तत्पराक्रमबोधकवचनैर्यथा बोधयन्ति तथा बोधयांचक्रुरिति । अत्र भागवताः । सर्वेश्वरे श्रीकृष्ण एवास्य स्तवस्य समन्वयो ज्ञाप्यते तल्लीलामहाप्रकरणान्तःपातात् निभृतमरुन्मनोक्षेत्यादिलिङ्गात् । कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानमित्यन्यत्र वाक्यात् । एतच्छ्रुत्वा नारदेन कृष्णायेति कृष्ण-

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच ॥ स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ॥ तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

यथा शयानं सम्राजं बन्दिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

श्रुतय ऊचुः ॥ जय जय जह्मजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १४ ॥

पदश्रुत्यैव तस्य नमस्कृतत्वाच्चेति संक्षेपः ॥ १३ ॥ तत्र सर्वाः श्रुतयस्तत्तद्वर्गभेदेनाष्टाविंशतिधा भूत्वाऽष्टाविंशत्या पदैः स्तुवन्ति । अत्रैतेष्वेव पदेषु सर्वासां श्रुतीनां परमेश्वरविषयाणां तात्पर्यसङ्ग्रहः । तत्रादौ बन्दिजनोचितजयाशंसनपूर्वकं सर्वशास्त्रविधेयभूतमविद्यानाशनं प्रार्थयन्ते—जय जयेति ॥ भो अजित हे अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक त्वं जय जय दोषगृभीतगुणाम् अगजगदोकसामजां जहि । यत् यतः त्वम् आत्मना समवरुद्धसमस्तभगः असि । क्वचित् अजया आत्मना च चरतस्ते निगमः अनुचरेत् इत्यन्वयः । औचित्यादगजगदित्यस्यावृत्तिः । भो अजित अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि ओकांसि शरीराणि येषां तेषां जीवानां या अखिलाः कर्मज्ञानादिकाः शक्तयस्तासामवबोधकत्वं जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु । केन व्यापारेणेत्याशङ्क्याहुः । दोषगृभीतगुणां दोषाय आनन्दादावरणाय गृभीता गृहीता गुणाः सत्वादयो यया तामित्यर्थः । “हृग्रहोर्भ-श्छन्दसि” इति भ्रकारः । एवंभूताम् अगजगदोकसामजामविद्यां जहि नाशय । यथेयं पुनर्जीवान्न दुनयात् तथा कुर्वित्यर्थः । अजामात्रहनने हरेस्तवकः प्रयासः निरन्तराह्वा

दिसंवित्कामधेनुवृन्दपतेस्तव किं वाजयाकृत्यमित्याहुः । यत् यतः त्वम् आत्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तैश्वर्यादिगुणोऽसि । उक्तेऽर्थे त्वहमेव प्रमाण-
मित्याहुः । कचिदिति कचित् कदाचित् सृष्ट्यादिसमये अजया मायया शक्त्या चरन्तं क्रीडन्तं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्ब्रह्म” इत्यादिः । तथात्मना स्वरूपेण च वर्तमानम् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिर्निगमो वेदसमूहस्त्वामनुचरेत् प्रतिपादयेत् । ते चरत
इति शेषे कर्मणि षष्ठ्यौ । निराकारसाकारब्रह्मणोः समानमिदं पदम् । तथा च हे प्रभो स्थावरजङ्गमात्मकानां स्वरूपावरणकरीमविद्यां नाशयित्वा उत्कर्षमाविष्कुरु । इयं हि स्वै-
रिणी इव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णाति अतो गुणवन्त्यपि हन्तव्याः । त्वं च स्वरूपेणैवात्मसमस्तैश्वर्योऽस्यतस्त्वयि दोषं नो वक्ष्यति नापि तवानया कृत्यं नापि तन्नाशे तव प्रयासः ।
जीवानां च कर्मज्ञानादिशक्तयस्त्वदधीना अतो जीवाः स्वयं तां हन्तुमशक्ताः । अत्र विषये चाहं श्रुतिरेव त्वां प्रतिपादयन्ति प्रमाणमस्मीति स्फुटोऽर्थः । नीलकण्ठ-
चतुर्धरास्तु जय जयेत्यादि जीवं सम्बोध्य प्रकल्प्य व्याचक्षते ॥ १४ ॥ ननु कथं श्रुतयो मामेव प्रतिपादयन्ति “यत इन्द्रो जातोवसितस्य राजा अग्निर्मूर्धा दिवः
सोमः पवते जनिता मतीनाम्” इत्यादिश्रुतय इन्द्रादीनपि प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्याहुः—बृहदिति ॥ घटादिविकृतिर्मृत् एव इतीव अवशेषतया हेतुना ऋषयः एतदुपलब्धं

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाऽविकृतात् ॥

अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

बृहदेवेति अवयन्ति अविकृतात् यतो बृहतो विकृतेः उदयास्तमयौ भवतः अतस्ते ऋषयः मनोवचनाचरितं त्वय्येव दधुः । यतः नृणां कुत्रापि दत्तपदानि भुवि अयथा कथं
भवन्ति इत्यन्वयः । यथा लोका अपि घटादिमृद्विकारजातं मृदेव इति जानन्ति तथैव अवशेषतया सर्वनाशेऽप्यवशिष्यमाणतया हेतुना ऋषयो मन्त्रास्तद्विशारो वा एतदुप-
लब्धं दृष्टं श्रुतं च स्थावरजङ्गमात्मकमिन्द्रादिकञ्च सर्वं बृहत् ब्रह्मत्वमेवेत्यवयन्ति जानन्ति उपादानत्वेऽपि अविकृतात् मणिमन्त्रादिवत्स्वयं विकाररहिताद्यत उपादानभूतात्
ब्रह्मणो विकृतेः विकारमात्रस्य सर्वस्य कार्यस्योदयास्तमयौ उत्पत्तिप्रलयौ भवतः । अविकृतादित्यनेन विकारवतो मृदादेर्ब्रह्मणो वैलक्षण्यं सूचितम् । अत्र वाशब्द उपमार्थः ।
यथा घटादेर्मृदि उदयास्तमयौ तद्वदिति स्वामिपादाः । अत्र यत इति तसेः सार्वविभक्तिकत्वात्तन्त्रेण पञ्चमीसप्तम्योरुभयोः प्रयोगो ज्ञेयः । यस्मादुत्पत्तिः यस्मिंश्च प्रलयो भवती-
त्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एकं सद्दिशो बहुधा वदन्ति, सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादि । अत उपादानत्वेन सर्वात्मकत्वादेव ऋषयो
मनोवचनाचरितं त्वय्येव दधुः । मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधानं च धृतवन्तः निश्चितवन्तः न पृथक् विकारेष्वित्यर्थः । “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः
प्रभो । सर्व एव भजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ॥” इत्यादिवचनात् सर्वस्य कार्यस्य कारणं त्वां विनात्यन्ताभावात्तत्तद्वर्णनं त्वय्येवपर्यवसितमिति भावः । तत्र दृष्टान्तः कथम-

यथेति । नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि भुवि अथवा अदत्तानि कथं भवन्ति । तथा च यथा मृत्पाषाणेऽष्टकादिषु दत्तान्यपि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति तथा यत् किमपि इन्द्रादिविकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकारणतया परमार्थभूतं प्रतिपादयन्ति ॥१५॥ इतीति ॥ हे त्र्यधिपते इति पूर्वोक्तहेतोः सूरयः तव अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिम् अवगाह्य तपांसि जहुः । हे परम यदि कथाश्रवणमात्रेणैवं तदा ये पुनः स्वधाम विधुताशयकालगुणाः सन्तः अजस्रसुखानुभवं ते पदं भजन्ति ते तपांसि जहतीति किमुत वक्तव्यमित्यन्वयः । हे त्र्यधिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थत्वाद्भजनीय इति कृत्वा सूरयो विवेकिनस्तवाखिलानां लोकानां श्रवणकीर्तनादिपराणां जनानां मलं वासनापर्यन्तं कर्मदोषं क्षपयति नाशयतीति तथाभूता कथैवामृतं तस्याब्धिमवगाह्य निषेव्य तपन्तीति तपांसि आध्यात्मिकानि दुःखानि जहुः त्यक्तवन्तः । यदा त्वदीयकथाश्रवणकीर्तनादिमात्रेणापि सर्वसंतापनिवृत्तिस्तदा हे परम ये पुनः स्वधाम्ना स्वरूपसाक्षात्कारेण विधुतास्त्यक्ता आशयगुणाः अन्तःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयः उपलक्षणमेतत् । देहधर्माः काश्यादयः प्राणधर्माः क्षुधादयः इन्द्रियधर्माः काणत्वादयश्च यैस्तथाभूतास्तवाजस्रसुखानुभवं नित्यानन्दचिदात्मकं पदं स्वरूपं भजन्ति सेवन्ते ते तपांसि त्यजन्तीति किमुत वक्तव्यमिति । “ तदाथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवैवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ”

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ॥ किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥१६॥ इत्य इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि ते नु विधा महदहमादयोऽण्डमसृजन्त्यदनुग्रहतः ॥ पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥

इत्यादिश्रुतेः । साकारपक्षे स्वधाम्ना स्वप्रभावेणैव यद्वा स्वस्य स्वीयप्रभोस्तव धाम्ना चैतन्यमूर्तिस्फुरणेन विधुताशयकालगुणास्सन्तस्ते पदं चरणकमलं सेवन्ते इत्याद्यपि । अत्र श्रुतयः । “ विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्, विष्णोः कर्माणि पश्यत ” इत्याद्याः ॥ १६ ॥ इत्य इवेति ॥ सर्वे जना इत्य इव वृथा श्वसन्ति । यदि च ते तवानुविधाः स्युस्तदा एव असुभृतः भवन्ति । यस्य तव अनुग्रहतः महदहमादयः अण्डम् असृजन् यः पुरुषविधः अन्नान्नमयादिषु अन्वयश्च अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु चरमः स त्वं तथा । यत् सदसतः परं एष्वन्नमयादिषु अवशेषम् कृतं च तत् त्वमित्यन्वयः । यद्वा । यदि यद्यपि असुभृतः ते अनुविधास्तथापि इत्य इव पारतन्त्र्येण श्वसन्ति शेषः प्राग्वदेवान्वयः । मनुष्यादयः इत्य इव अग्निज्वलनसाधनभूतचर्माणीव वृथा श्वसन्ति । यदि च ते तवानुविधत्यनुवर्तन्त इत्यनुविधा भक्ताः स्युस्तदैव ते असुभृतः प्राणभृतः सफलश्वासा भवन्ति इत्यर्थः । स्वामिपादास्तु असुभृतः यदि तेऽनुविधास्तदा सफलं श्वसन्ति अन्यथा इत्य इव श्वसन्तीत्यन्वयमाहुः । यदि च वाक्यद्वयसंभवे वाक्यत्रयकल्पनाक्लेशो विभाव्येत तदा असुभृतो यदि तेऽनुविधा विमुखाः स्युः तदा इत्य इव श्वसन्तीत्यन्वयः । विधीयन्ते शास्त्रेणेति विधाः भगवद्भजना-

चास्ताभिर्हीना अनुविधाः प्रादिसमासः । “अनु हीने च सादृश्ये” इति विश्वः । यद्वा । अनुशयिता द्वेषवती विधा कृतिर्येषां तेऽनुविधाः “प्रादिभ्यो धातुजस्य” इति बहुव्रीहिः । “भवेदनुशयो द्वेषे” इति विश्वः । यद्वा । जना यदि ते विधाः भजनादिप्रकारान् अनुलक्षीकृत्य भजनादीनाम् असुभृतो भवन्ति सुष्ठु धारका न भवन्तीत्यर्थः । तदा हतय इव श्वसन्तीति । नीलकण्ठचतुर्द्धरास्तु महदहमादयस्तवानुग्रहतो यदण्डमसृजन् तदनुविधा यदि असुभृतः स्युस्तर्हि हतय इव श्वसन्तीत्यन्वयमाहुः । यस्य तवानुप्रवेशलक्षणादनुग्रहाल्लब्धसामर्थ्या महदहमादयश्चित्ताहङ्कारबुद्धिमनःश्रोत्रचक्षुरादयो देहद्वयारम्भकाः जडा अपि अण्डं समष्टिव्यष्टिदेहं ब्रह्माण्डम् असृजन् अतः सर्वकारणस्य तव भजनं विना कृतघ्ना जना वृथा श्वसन्ति । यद्वा । यदीति यद्यपीत्यर्थे । “मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशानिकृन्तनम् ।” इति षष्ठस्कन्धवत् । तथा च यदि यद्यपि असुभृतः प्राणाद्युपाधयः जीवाः ते तवानुविधाः ज्ञानादिमत्तया त्वदनुकारिणस्तथापि हतय इव पारतन्त्र्येण श्वसन्ति नतु तेषां कुत्रापि स्वातन्त्र्यं यतः महदहमादयोऽपि तवानुप्रवेशलक्षणादनुग्रहत एवाण्डमसृजन् इति यः त्वं चिदेकरसोऽपि पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधा आकारो यस्य सः तत्तदाकारः सन् यश्चेतयसे सत्त्वं तत्र हेतुः अत्रान्नमयादिषु कारणत्वेन अन्येतीत्यन्वयः । अतस्तदाकारता वस्तुतोन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमः ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा रसो वै स इति पुच्छत्वेन रसत्वेन चोक्तः सत्त्वं तस्या-
उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥

तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १८ ॥

सङ्गत्वमाह । यत् सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तमसङ्गम् एषु अन्नमयादिषु अवशिष्यत इत्यवशेषं परमचरममबाध्यमृतं सत्यं चेति तत् त्वम् । अत्र छन्दः-स्वारस्यमपेक्षमाणाः नीलकण्ठचतुर्द्धराः सदसदतः परं त्वसि यदेष्विति पेटुः । अन्नमयादिष्वन्वयस्तु शाखाचन्द्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् । तथा हि तैत्तिरीयाणामुपनिषदि “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः ।” इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः क्रमेण पञ्च कोशा उक्ताः । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति पुनः पुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्य ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणम् । साकारब्रह्मविषये तु पुरुषविधः पुरुषाकारो द्विभुजचतुर्भुजादिः ॥ १७ ॥
उदरमिति ॥ ऋषिवर्त्मसु ये कूर्पदृशस्ते उदरमुपासते । आरुणयस्तु परिसरपद्धतिं हृदयं दहरमुपासते । भो अनन्त ततः परमं तव धाम शिरः प्रतिउदगात् यत्समेत्य पुनरिह कृतान्तमुखे न पतन्तीत्यन्वयः । ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु कूर्पदृशः उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते इति श्रुतिस्थशार्कराक्षपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति कूर्पं शर्करारजो विद्यते दृक्षु येषां ते तथा रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टय इति यावत् । ते उदरम् उदरालम्बनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति । तेषां स्थूलदृष्टित्वं तु उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वाद्विध्यम् । यद्वा । कूर्पं सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तदा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः । आरुणयः अरुणवदल्पप्रकाशस्य

मुनेः पुत्रास्तु ततोऽपि सूक्ष्मदश इत्यर्थः । ते परितः सरन्ति प्रसर्पन्ति परिसराः नाड्यः तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानम् । यद्वा । त्वन्निकटप्रापकं साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते । हे अनन्त ततो हृदयात् उपासनद्वयाद्वा तव धाम उपलब्धिस्थानं सुषुम्णाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरः मूर्द्धानं प्रति उदगात् उदसर्पत् । मूलाधारादारभ्य हृदयमध्यात् ब्रह्मरन्ध्रं प्रत्युद्गतम् । सुषुम्णामार्गेण गतिप्रकारो द्वितीयस्कन्धे उक्तः । यत्समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतान्तस्थ कालस्य मुखे संसारे न पतन्ति । तथा च श्रुतिः । “ उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते, हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो, ब्रह्मा हैवैता इत ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका, । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वग्न्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ” इति ॥ १८ ॥ ईश्वरस्यापि जीववदुदरादिसंबन्धे तारतम्यमाशङ्क्याहुः—स्वकृतेति ॥ स्वकृतविचित्रयोनिषु हेतुतया विशन्निव वर्तमानः स्वकृतानुकृतिः त्वम् अनलवत् तरतमश्चकास्सि । अथ वितथासु अमूषु योनिषु अवितथं समम् एकरसं च तव धाम अभिविपण्यवः विरजधियः अन्वयन्ति इत्यन्वयः । स्वेनैव कृतासु विचित्रासु उच्चनिचमध्यमासु योनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु हेतुतया उपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निव वर्तमानः स्वकृताः योनीरनुकरोति इति तथाभूतस्त्वम् अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्ता-

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ॥ अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ १९ ॥ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोऽशकृतम् ॥ इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ २० ॥

रतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण दीर्घह्रस्वस्थूलसूक्ष्मरूपोऽवभासते तथा तरतमतः उत्कृष्टापकृष्टभावेन चकास्सि अवभाससे ननु वस्तुतस्तारतम्यम् । तथा च श्रुतिः । “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ इति, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” इति च । अथ अत एव वितथासु मिथ्याभूतासु अमूषु योनिषु अवितथं सर्वविकाररहितं सत्यमत एव समविशेषं सर्वदा एकरसमेकरूपं तव धाम स्वरूपम् अभिविपण्यवः अभितो विगतव्यवहाराः “ पण व्यवहारे ” इत्यस्य धातो रूपं पण्युरिति । ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । विरजधियो निर्मलमतयोऽन्वयन्ति जानन्ति ॥ १९ ॥ स्वकृतेति ॥ श्रुतयः अबहिरन्तरसंवरणमपि अमीषु स्वकृतपुरेषु वर्तमानं पुरुषम् अखिलशक्तिधृतस्तव अंशकृतं वदन्ति वस्तुतः इति नृगतिं विविच्य भुवि वर्तमानाः कवयः विश्वसिताः सन्तः निगमावपनं अभवं भवतः अङ्घ्रिमुपासत इत्यन्वयः । बहिः कार्यमन्तरं कारणं ताभ्यामनावृतमपि अमीषु आध्यासिकसंबन्धेन स्वकृतेषु स्वकर्मोपाजितेषु पुरेषु देवादिदेहेषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं जीवमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णगुणस्य तवांशकृतम् अंश इवांशः कृत इव कृतः तादृशं त्वद्रूपं श्रुतयो वदन्ति । इत्येवं नृगतिं जीवस्य तत्त्वं विविच्य

निश्चित्य भुवि वर्तमानाः कवयो विवेकिनो विश्वसिताः भगवच्चरणशरणतयैव संसारदुःखनिवृत्तिर्नान्यथेति विश्वासयुक्ताः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमन्तादुप्य-
न्तेस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयम् यत्र समर्पितानि कर्माणि विमुक्तिं फलन्ति तम् अत एव अभवं जन्ममरणादिसंसारदुःखनिवर्तकं भवतः अङ्घ्रिमुपासते अर्चनव-
न्दनादिभिः सेवन्ते । अत्र श्रुतयः । “ बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, यस्य देवे
परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ” जीवस्य प्रतिबिम्बत्ववादेऽपि बिम्बमेव प्रतिबिम्बात्मना गृह्यते । भेदादिधर्मा एवाध्यस्ता नतु धर्मी
इति ॥ २० ॥ दुरवगमेति ॥ हे ईश्वर दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायात्तनोः तव चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः केचित् अपवर्ग-
मपि न परिलषन्ति इत्यन्वयः । हे ईश्वर दुरवगमं दुर्ज्ञेयं यदात्मनस्तव तत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञापनाय आत्तनोः स्वीकृतमूर्तेस्तव चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्तो-
वगाहस्तेन परिश्रमणाः परिरत्र वर्जने श्रमणं श्रमः गतश्रमा इत्यर्थः । यद्वा । परिवर्तः आलोडनं तत्र परिश्रमणाः कृतपरिश्रमा इत्यर्थः । तव चरणसरोजे हंसा इव रममाणा
ये भक्तास्तेषां कुलं समूहस्तेन सङ्गः कथाश्रवणकीर्तनादिना संबन्धस्तेन विसृष्टाः त्यक्ता गृहा यैः अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते । तादृशाः भक्तिरसिकाः केचित् अपवर्ग मो-
दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्तनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥ न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरो-
जहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ २१ ॥ त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ॥ न
वत रमन्त्यहो असदुपासनयाऽत्महनो यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥
क्षमपि न परिलषन्ति नेच्छन्ति इन्द्रादिपदं नेच्छन्तीति तु किं वक्तव्यम् । केचिदित्यनेनैवंभूतानां दुर्लभत्वं सूचितम् । श्रुतिश्च मुक्तितोऽपि भक्तेराधिक्यं दर्शयति । “यं सर्वे
देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च ” इति व्याख्यातं च । सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त इति ॥ २१ ॥ त्वदिति ॥ त्वदनुपथमिदं कुलायम् आत्म-
सुहृत्प्रियवच्चरति तस्मिंस्त्वयि साक्षादेव आत्मनि हिते प्रिये च सदैवोन्मुखे च अहो वत तथापि ये न रमन्ति ते असदुपासनया आत्महनः यदनुशयाः कुशरीरभृतः सन्तः
उरुभये भ्रमन्ति इत्यन्वयः । तव पन्थानमनुगतं जीवाख्यत्वदंशसम्बन्धं प्राप्तं परमात्मनस्तव जीवात्मना संबन्धादेव इदं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति तथा नीडरूपं
शरीरम् आत्मसुहृत् प्रियवच्चरति भातीत्यर्थः । मृतशरीरे तद्भानाभावात् तत्रात्मवत्त्वमहंतास्पदत्वात् सुहृद्वत्त्वं विषयार्पणेन हितकारित्वात् प्रियवत्त्वं ततस्ततः प्रीतिवि-
षयत्वात् एवं यत्संबन्धादेव शरीरे तत्तद्भानात्प्रीतिः तस्मिंस्त्वयि साक्षादेव आत्मनि हिते प्रिये च सदैवोन्मुखे न तु देहवत् विषयवच्च कदाचित्पराङ्मुखेऽपि एवंभूतेऽपि
त्वयि अहो आश्चर्यं वत कष्टं तथा देहवदपि ये न रमन्ति तद्वद्भाव आर्षः । ते असदुपासनया असतो देहादेरुपलालनेन आसक्त्येत्यर्थः । आत्महनः यस्यामसदुपासनाया-

मनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः श्वशूकरादिशरीरवन्तः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमन्ति परिवर्तन्ते इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ” इति ॥ २२ ॥ निभृतेति ॥ निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः मुनयः यत्तत्त्वं हृदि उपासते तदेव तत्त्वमरयोऽपि तव स्मरणात् ययुः । तथा उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः स्त्रियो गोप्यः तथा तवाङ्घ्रिसरोजमुधाः समदृशः वयमपि च ते समा एवेत्यन्वयः । निभृतानि संयमितानि मरुत् प्राणः मनश्च अक्षाणि इन्द्रियाणि च यैस्ते च ते दृढं योगं युञ्जन्तीति दृढयोगयुजश्च यद्वा निभृतैर्मरुन्मनोक्षैर्दृढयोगयुजः ते मुनयो यत्तत्त्वं हृदि शुद्धेन्द्रःकरणे उपासते ध्यायन्ति ध्यानविषये प्रवर्तन्ते तदेव तत्त्वमरयो दुर्भावा अपि तव स्मरणात् ययुः लिङ्प्रयोगात् मुनिभ्यः पूर्वमेव ब्रह्मणि अलीयन्त । तथा उरगेन्द्रस्य शेषस्य भोगो देहस्तत्सदृशयोर्भुजदण्डयोर्विषक्ता धीर्यासां ताः परिच्छिन्नदृष्टयः स्त्रियः गोप्योऽपि कामतो ध्यानात्तदेव तत्त्वं ययुः । तथा अङ्घ्रिसरोजमुधा तवाङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्यो ध्यायन्त्यः वर्णयन्त्यः समदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वां पश्यन्त्यो वयं श्रुत्यभिमानिन्यो देवता अपि यद्वा गोपीरूपतां प्राप्ता वयमपि ते तव रूपाविषयतया तत्समा एवेति । इत्थम्भूतस्तव स्मरणानुभावः ये योगिनः त्वां ध्यायन्ति याश्च वयं त्वं समं पश्यामः

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥ स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजमुधाः ॥ २३ ॥ क इह तु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं यत उदगाद्विष्यमनु देवगणा उभये ॥ तर्हि न सन्नचासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ २४ ॥

याश्च स्त्रियस्त्वां परिच्छिन्नं ध्यायन्ति ये च त्वां द्विषन्ति तान्सर्वानपि त्वामेव प्रापयतीति । अत्र चत्वारो गणा वर्णिताः । पूर्वार्द्धगतौ मुनिदैत्यगणौ यथा समप्राप्त्यौ तथैवोत्तरार्द्धगतौ गोपीगणश्रुतिगणौ समप्राप्त्यौ पृथगपिशब्दाभ्यामवगम्येते । श्रुतीनां गोपीरूपत्वं बृहद्वामने । “तुष्टोऽस्मि ब्रूत भो विज्ञा वरं यन्मनसेप्सितम् ।” इति । भगवदुक्ताः श्रुतय ऊचुः । “यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनिनस्तथा ॥ ” इति प्रार्थितः भगवान् उवाच ब्रजे गोप्यो भविष्यथेति ॥ २३ ॥ क इहेति ॥ बतेति खेदे इह जगति अग्रसरं त्वाम् अवरजन्मलयः को नु पुमान् वेदयतस्त्वत्तः ऋषिः उदगात् तदनु उभये देवगणा उदगुः यदा तु भवान् सर्वमवकृष्य शयीत तर्हि न सत् शिष्यते न चासत् न चोभयं न च कालजवः न च अन्यत्किमपि शिष्यते न च शास्त्रमप्यवशिष्यत इत्यन्वयः । बत खेदे इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिविनाशवान् पुमान् को नु वेद जानाति ज्ञानकारणाभावमाहुः । यतस्त्वत्तः ऋषिर्वेदो ब्रह्मा वा उदगात् उत्पन्नः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ” इति श्रुतेः । यमनु यदनन्तरम् उभये ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाधिष्ठातारो लोकपाश्च उदगुः । यद्वा । निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयः प्रवृत्तिनिष्ठा मरीच्यादयश्च देवा उदगुः ।

भा. द. श्रु.

॥ ६ ॥

अन्ये तु मनुजादयस्ततोऽप्यर्वाचीनाः अतः त्वत्तः पूर्वाभावात्त्वां को वेद । यदा तु भवान् प्रलये सर्वमवकृष्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा तत्र न सत् स्थूलम् आकाशादि शिष्यते न चासत् सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सदसञ्ज्यामारब्धं शरीरं चिदचिदात्मकं मनो वा न कालस्य जवो वेगो नान्यत्किमपि इन्द्रियप्राणादिसृष्ट्यादिव्यापारो वा न च ज्ञापकं शास्त्रं वेदपुराणादि अतो ज्ञानस्य दुर्लभत्वाद्भगवदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेत्याशयः । तथा च श्रुतिः । “ न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्मा-
कमन्तरं बभूव, को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्, कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः, अर्वाङ् देवा अस्य विसर्जने नाथाः, यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्याद्याः ॥ २४ ॥ उपदिशतामपि भमबाहुल्याज्ज्ञानत्र सुकरमित्याहुः—जनिमिति ॥ ये असतः जनिं स्मरन्ति ये च सत एव मृतिं स्मरन्ति उत अपि ये च आत्मनि भिदां स्मरन्ति ये च विपणम् ऋतं स्मरन्ति ते सर्वे आरूपितैरेव उपदिशन्ति त्रिगुणमयः पुमानिति हेतुना या भिदा सा यद्यस्मात्त्वयि विषये अबोधकृता ततः अबोधात्परत्र अवबोधरसे त्वयि सः अबोधो न भवेत् इत्यन्वयः । ये पातञ्जलादयः असत एव ब्रह्मत्वस्य जनिमुत्पत्तिं स्मरन्ति वदन्ति । यद्वा ये वैशेषिकाः असतः प्रागविद्यमानस्य जगत्कार्यस्य जनिं स्मरन्ति तथा ये गौतमीयाः सतः सत्यस्यैव एकविंशतिविधस्य दुःखस्य मृतिं विनाशं मुक्तिं स्मरन्ति ये नैयायिकसांख्यादयः भेदवादिनः आत्मनि भिदां भेदं जीवानामन्योन्यभेदं जीवब्रह्मणोर्जीवजडयोर्ब्रह्म-

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरूपितैः ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदबोधरसे ॥ २५ ॥ सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ॥

न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ २६ ॥

जडयोर्जडजडयोश्चेति पञ्चधा भेदं स्मरन्ति उतेत्यप्यर्थे तथा ये कर्मठाः विपणं कर्मफलं व्यवहारम् ऋतं सत्यं स्मरन्ति । “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” इति । तदपि ते सर्वे आरूपितैरारोपणैः भावे क्तः । भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या । यद्वा ते आरूपितैः लौकिकारोपैरेव स्मरन्ति न तेषां तत्र मुख्यं तात्पर्यम् । “ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, अनीशया शोचति मुह्यमानः अनीशया मायया, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । त्रिगुणमयः पुमानिति हेतुना या भिदा आत्मभेदव्यवहृतिः पञ्चधोक्ता सा यद्यस्मात् त्वयि विषये अबोधकृता त्वद्विषयाज्ञानकल्पिता भवति अतः ततः अबोधात् परत्र असङ्गे अज्ञानविषयत्वाश्रयत्वयोरयोग्ये आवरणरहिते अवबोधरसे ज्ञानैकस्वरूपे त्वयि सः अबोधः न भवेत् नास्त्येव । “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, स यथा सैन्धववनोनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा, अरेयमात्मानन्तरो बाह्यः, नैवा तर्केण मतिरापनेया ” इत्यादिश्रुतः ॥ २५ ॥ ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हिदं प्रपञ्चजातं पुरुषो भोक्ता च पृथक् नास्तित्युक्तं स्यात् ततः कथं तयोः सत्त्वेन

प्रतीतिरत आहुः—सदिवेति ॥ मनः मनोमात्रविलसितमिदमशेषं त्रिवृत् आमनुजात् असदपि त्वयि अधिष्ठाने सति सदिव विभाति । आत्मविदस्तु आत्मतया सदाभिमृशन्ति । हि यतः कनकार्थिनः तदात्मतया कनकस्य विकृतिं त्यजन्ति अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं पुरुषरूपं च आत्मतयैवावसितमित्यन्वयः । मनः मनोमात्रविलसितमिदं दृश्यमानमशेषं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातमिदंकारास्पदम् आमनुजात् मनुजं जीवमहङ्कारास्पदमभिव्याप्य असत् तुच्छमपि त्वयि अधिष्ठाने सति सदिव विभाति अधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयते । इदंकारास्पदस्य जगतः अहङ्कारास्पदस्य जीवस्यापि च पृथक् प्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्याशयः । तथा च श्रुतिः । “ असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च ” इति । ननु आत्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरति ततः कथमसदिति चेत्तत्राह । आत्मविदस्तु अशेषमिदं विश्वं भोक्तृभोग्यात्मकम् आत्मतया आत्मस्वरूपत्वेन सदाभिमृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वान्न ततः पृथगित्यर्थः । यथा स्वर्णक्रयिकाः जनाः तदात्मतया कनकरूपत्वेन हेतुना कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलादि न हि त्यजन्ति किंतु कनकरूपत्वेनैव स्वीकुर्वन्ति तथा स्वेनोपादानभूतेन कृतं तदनुप्रविष्टं पुरुषरूपञ्च सर्वमिदं भोग्यभोक्तात्मकमात्मतयैवावसितं निश्चितमात्माविद्धिः ॥ २६ ॥ ननु “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादिभिरेवंभूतं भगवन्तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तज्ज्ञानं सुकरमेवेति किं

तव परि च ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाऽऽक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ॥

परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ २७ ॥

भक्त्येत्यत आह—तवेति ॥ ये अखिलसत्त्वनिकेततया तव त्वां परिचरन्ति ते एव अविगणय्य निर्ऋतेः शिरः पदा आक्रमन्ति यतः त्वं तान् प्रसिद्धान् विबुधानपि गिरा पशूनिव परिवयसे अतः तेषु ये त्वयि कृतसौहृदा भवन्ति ते खलु पुनन्ति ये तु त्वत्तो विमुखाः ते तु न पुनन्ति इत्यन्वयः । तवेति कर्मणि शेषे षष्ठी । “ छन्दसि व्यवहिताश्च ” इति सूत्रात् परीत्यस्य यच्छब्दव्यवधानं न दोषः उतशब्द एवकारार्थः । ये अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि प्राणिनो निकेतः निवासस्थानं यस्य स तथा तस्य भावस्तथा तद्रूपेण सर्वत्र त्वदृष्ट्या तव त्वां परिचरन्ति सेवन्ते ते एव अविगणय्य तिरस्कृत्य निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः मूर्धानं पदा पादेन आक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधते मृत्युं तरन्ति विमुच्यन्ते इत्यर्थः । ह्रस्वाभाव आर्षः । तेषां कृतार्थत्वे कः संदेहः तान् प्रसिद्धान् विबुधान् आपाततो वेदार्थज्ञान् पण्डितानपि त्वं गिरा वेदरूपया वाचा पशूनिव परिवयसे तत्तत्कर्माधिकारित्वेन बध्नासि । तथा च श्रुतिः । “ तस्य वाक्कन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम् ” इति । अतः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितम् आत्मानमन्यान्पि च पुनन्ति पवित्रयन्ति विमुक्तियोग्यान् कुर्वन्ति ये तु त्वद्विमुखास्तेनेति आत्मानमपि न पुनन्ति अन्यांस्तु कुतः पुनीयुरित्यर्थः । अयं भावः श्रुतयः सत्यादिरूपमात्मानं प्रतिपादयन्ति तत्र यद्यपि वस्तुनः अपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाप्यसंभावनाविपरिभावनान्तिरस्कृतत्वा-

न्मलिनचित्तेषु परोक्षमेव भवति इति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिक्षमं भवति । भगवत्परिचर्यया शुद्धे चित्ते तु अपरोक्षमेव भवतीति करतलकलितो मोक्ष इति श्रुतिश्च । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, यस्य देवे परा भक्तिः” इत्यादि ॥ २७ ॥ त्वमिति ॥ त्वम् अकरणः अपि अखिलकारकशक्तिधरः स्वराट् च असि अजया युक्ता विश्व-सृजः अनिमिषाश्च अखिलक्षितिपतेर्वर्षभुज इव तव बलिमुद्रहन्ति स्वयं च समदन्ति । यत्र तु येऽधिकृतास्ते भवतश्चकिताः सन्तः तत्तत्कार्यं विदधति इत्यन्वयः । त्वम् अकरणः चक्षुरादिरहितोऽपि स्वराट् स्वेन राजते तथाभूतः स्वतन्त्रः करणाद्यनपेक्षश्च अतः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणि इन्द्रियाणि कर्मधारयो वा तेषां शक्तीर्धारयति प्रवर्तयतीति तथाभूतश्चासि । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।” इति श्रुतेः । किं बहुना अजया अविद्यया युक्तास्तया वृताः विश्व-सृजो ब्रह्मादयः अनिमिषाः लोकपाला देवा इन्द्रादयश्च करणाधिष्ठातारोऽपि तव बलिमुद्रहन्ति पूजां कुर्वन्ति । यथा सन्नीका एव किङ्कराः स्वामिनं सेवन्ते तथा अविद्यायुक्ता देवास्त्वामिति लोकोक्तिः । तथा प्रजाभिर्दत्तं हव्यादिलक्षणं बलिं स्वयमपि समदन्ति भक्षयन्तीत्यर्थः । यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयः स्वप्रजादत्तं बलिं भुञ्जाना आपे अखिलक्षितिपतेर्महामण्डलेश्वरस्य बलिमुद्रहन्ति तद्वत् । तथा ये तु यत्र कार्ये अधिकृता नियुक्तास्ते भवतश्चकिता भीताः सन्तस्तत्कार्यं विदधति कुर्वन्तीति त्वदा-
 त्वमकरणः स्वराड्खिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्रहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ॥ वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्व-
 सृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २८ ॥ स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि
 परस्य विमुक्तततः ॥ नहि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवाऽपदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥ २९ ॥
 ज्ञापालनमेव बल्युद्रहनमित्यर्थः । “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥” इति श्रुतेः ॥ २८ ॥ स्थिरेति ॥ हे विमुक्त यदि
 ततः अजातः परस्य तव अजया विहरः भवति तदा उदीक्षया उत्थनिमित्तयुजः स्थिरचरजातयः स्युः वियत इवापदस्य शून्यतुलां दधतः परमस्य तव कश्चिदपि अपरः
 न भवेत् परश्च न भवेत् इत्यन्वयः । हे विमुक्त यदि सृष्टिसमये ततः अजातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासङ्गस्य तत्प्रेरकस्य तव अजया मायया विहरः विहारेच्छा भवति
 तदा उदीक्षया तवेक्षणमात्रेण उत्थानि उत्थितानि आविर्भूतानि निमित्तानि विचित्रकर्मयुक्तानि लिङ्गशरीराणि तैर्युज्यन्ते ते स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमशरीरविशिष्टाः
 प्राणिनः स्युः जायन्ते इत्यर्थः । “यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वाणि भूतानि सर्व आत्मानो व्युचरन्ति”
 इति श्रुतेः । कर्मणां वैचिन्त्यमेव सृष्टिवैचिन्त्ये हेतुस्तव तु वैषम्यं नास्तीत्याहुः । न हीति । वियत आकाशस्येवापदस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्य व्याप्यगतदोषासंश्लिष्टस्य वा
 शून्यतुलां शून्यसाम्यं दधतः अतिसूक्ष्मस्य नतु शून्यस्यैवेति परमस्य उत्तमस्य परमकारुणिकस्य तव कश्चिदपरः स्वीयः न भवेत् परोऽस्वीयश्च न भवेत् नास्ति । येन

विषमा सृष्टिः स्यादिति शेषः ॥ २९ ॥ अविद्याकृतकार्योपाधीनामीश्वरस्यांशानां जीवानामुत्पत्तिर्निरूपिता तत्र यदेकाविद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादिकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । यदि नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यादियुक्त्या वस्तुत एव नानात्मानः तत्र च तेषामणुत्वे देहव्यापि चैतन्यं न स्यात् । देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् । तथात्वे च परलोकसाधनानां वैयर्थ्यं स्यात् कृतनाशाकृताभ्यागमापत्तिश्चेति अतः सर्वगता नित्याश्चेति केचन नैयायिकादयो मन्यन्ते तन्मतं दूषयन्ति—अपरिमिता इति ॥ हे ध्रुव यदि तनुभूतः अपरिमिताः ध्रुवाः सर्वगताश्च स्युस्तर्हि तेषां शास्यता इति नियमो न स्यात् । इतरथा तु अयं दोषो न स्यात् अतः यन्मयं जीवाख्यमजनि तद्वस्तु कारणं कारणतया स्वकार्यमविमुच्य स्वकार्यस्य जीवस्य नियन्तृ भवेत् । यत् कारणाख्यं वस्तु समं तन्मतस्य दुष्टतया हेतुना अनुजानताममतमेवेत्यन्वयः । हे ध्रुव यदि तनुभूतो जीवाः अपरिमिता वस्तुत एवासङ्ख्याताः ध्रुवास्तेनैव रूपेण नित्याः सर्वगता व्यापकाश्च स्युस्तर्हि तेषां शास्यता नियम्यता इति नियमो न स्यात् । इतरथा तेषां त्वज्जन्यत्वे अव्यापकत्वे चायं त्वच्छास्यताभावरूपो दोषो न स्यात् । यद्वा । तेषामपि त्वत्समत्वाच्चया तेषां शास्यता नियम्यता न स्यात् । श्रूयते च । “ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् ” इति शास्यता । तथा जीवानां नित्यत्वव्यापकत्वाङ्गीकारे नियमः

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभूतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ॥

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥

पुण्यपापादिसाधननियमो दुःखसुखादिफलनियमश्च न स्यात् । व्यापकत्वेन सर्वसंबन्धस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् । इतरथा जीवानां जन्यत्वे अणुत्वे तूभयमपि घटत एवेति शेषः । यन्मयं यस्य ब्रह्मणो विकारप्रायं जीवाख्यमजनि जातं तत्कारणं वस्तु कर्तृकारणतया स्वकार्यमविमुच्य उपादानत्वेनापरित्यज्य तस्य स्वकार्यस्य जीवाख्यस्य नियन्तृ नियामकं भवेत् । किं तत्कारणं वस्त्वित्यपेक्षायामाहुः । यत् कारणं वस्तु समं सर्वानुस्यूतं तत् मतस्य सामान्येन बुद्धिविषयमात्रस्य दुष्टतया हेतुना अनुजानतां वयं जानीम एव ब्रह्मेति वदतामपि वस्तुतः अमतम् अविज्ञातप्रायमेव दुर्ज्ञेयत्वात् । तथा च श्रुतिः । “ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ” ॥ इति । न च जीवस्याणुत्वे सर्वदेहव्यापि चैतन्यं न स्यादिति शङ्कनीयं तत्प्रभया व्याप्तत्वेन सर्वदेहचैतन्योपपत्तेः । यथोक्तं गीतासु । “ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ” अद्वैतवेदान्तिमते चायं भावः । अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः स चाविदोपाधिभेदेन भिन्नः प्रतिबिम्बस्य च बिम्बरूपेणैव नित्यत्वादि न तु स्वरूपेण । एवं च बिम्बस्य तव नियन्तृत्वेन जनकत्वे च सिद्धे सिद्धं पूर्वोक्तं भजनीयत्वमिति श्रुत्या च जीवस्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवतः परमेश्वरभावापत्तिरूपा मुक्तिः प्रतिपाद्यते तेन बिम्बचैतन्यरूपत्वं परमेश्वरस्य व्यवस्थाप्यते । प्रतिबिम्बरूपत्वे तु मुक्तजीवसायुज्यास्पदत्वासंभवात् । न हि प्रति-

विम्बं रवोपाधिलये प्रतिविम्बान्तरे लीयते किंतु विम्ब एव । तदाहुः कल्पतरुकाराः । “ न मायाप्रातिविम्बस्य निर्मुक्तैरुपसृप्यता । ” इति ॥ ३० ॥ ननु परमात्मनो जीवा जायन्त इत्यङ्गीकारे जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गात्पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । किञ्च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतद्युक्तं स्वप्रकाशानन्दात्मनोऽविद्याकृतानर्थ- निवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमात् इत्याशङ्क्योपाधिजन्मनैव जीवानां जन्मोच्यते न स्वतः । तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा । आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिः । द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः इत्याशयेनाह—न घटत इति ॥ अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः उद्भवः न घटते । उभययुजा असुभृतः जलबुद्बुदवत् भवन्ति ततः ते इमे जीवाः विविधनामगुणैः सह सरितः अर्णवे इव अशेषरसा मधुनि इव परमे त्वयि लिल्युः इत्यन्वयः । अजयोः श्रुत्याजत्वेन प्रोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवः न घटते उभयं च तद्युक् च परस्पराध्यस्तमिति यावत् । तेन असुभृतः प्राणाद्युपाधयो जीवा जलबुद्बुदवत् भवन्ति जायन्त इत्यर्थः । यथा केवलेनानिलेन केवलेन जलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किंतु मिलिताभ्यां तद्वदित्यर्थः । तत्र च यथानिलो निमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुषम् उपादानम् यथा । “अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवात्मनः सर्वे प्राणादयो व्युच्चरन्ति ” इत्यादौ चेतनप्रपञ्चस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् न च विकारित्वं परिणामानङ्गीकारात् । केचित्पुनः परिणाममङ्गीकृत्य

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥

त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

आत्मनो विकारभिया विपरीतं निमित्तोपादानभावमङ्गीकुर्वन्ति सर्वथा तावत् प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीति सिद्धम् । तत् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, अजामेकम्, अविनाशी वा अरे- यमात्मा ” इत्यादिश्रुतिबलात् उत्पत्तिश्रवणाच्च जीवानामौपाधिकमेव जन्म न स्वत इत्युक्तम् । उपाधिलयेन परमात्मनि लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह । त्वयीति । यतो न वास्तवं जन्म ततो हेतोः त इमे जीवाः विविधनामगुणैः अनेकप्रकारेन्द्रियान्तःकरणाद्युपाधिभिः सह त्वयि परमेश्वरे परमकारणे लिल्युर्लाना बभूवुः । तत्र दृष्टान्तद्व- यमाहुः । तत्र मुक्तौ सर्वोपाधेर्लयात् अर्णवे सरित इव लीयन्ते । तथा च श्रुतिः । “ यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा- द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ” इति । सुषुप्तिप्रलययोस्तु मधुन्यशेषरसा इव लीयन्ते । यथा मधुनि सकलकुसुमरसा विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यन्ते एवं स्वापादौ विशेषमात्रलयात् कारणस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तन्त एव । तथा च श्रुतिः । “ यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे ” । इति अन्ये पुनराहुः । ननु स्वदेहेन्द्रियादिनियन्तुर्जीवात्मनोऽन्यत उत्पन्नत्वेन नियम्यत्वं चेत्परमात्मनोऽप्यात्मत्वनियन्तृत्वाविशेषादन्यत उत्पन्नत्वमस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिपुरुषयोरेवोत्प-

त्तिर्न संभवति किं पुनः परमात्मन इति द्योतयन्त्यः अजनि च यन्मयमिति समनन्तरोक्तयत्यर्थं स्फुटयन्त्य आहुः । न घटत इति । प्रकृतेस्त्रिगुणात्मकमूलशक्तेः पुरुषस्य महत्सद्बुधश्च उद्भवो न घटतेऽनादित्वात् । किं पुनस्तदुभयाधिष्ठानस्य तवेति असुभूतो जीवास्तु उभयं प्रकृतिपुरुषात्मकं विश्वं युनक्ति व्याप्नोति तेन मूलाधिष्ठानेन विम्बभूतेन हेतुना भवन्ति जायन्ते बुद्बुदा यथा जलेनैव जायन्ते वाय्वादिसु निमित्तमात्रमिति । एवं जीवास्त्वदुपादानका अविद्याद्युपाधयस्तु निमित्तमात्रमिति त्वन्मयमेव जीववृन्द-मजनीति प्राणादिलिङ्गदेहाद्युपाधिजन्मनैव जीवानां जन्म न स्वत इति बोधितं शेषं प्राग्वत् । केचिद्भागवतास्तु अपरिमिता भुवा इति न घटत इति च द्वयमपि पूर्वपक्षतया व्याख्याय नृषु तवेत्यभिमत्यौकं सिद्धान्तत्वेन व्याचख्युः ॥ ३१ ॥ नृषु तवेति ॥ अमीषु नृषु तव मायया भृशं भ्रममवगत्य सुधियः अभवे त्वयि अनुप्रभवं भावं दधति । यत् यतः अभवच्छरणेषु तव भृकुटिस्त्रिणेभिः भयं मुहुः सृजति अतः अनुवर्ततां भवभयं कथं स्यादित्यन्वयः । अमीषु नृषु जीवेषु तव मायया भृशं दुस्तरं भयं देहाद्यात्मा-भिमानलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियो विवेकिनः अभवे भवनिवर्तके त्वयि अनुप्रभवमनुक्षणं वर्द्धमानं भावं श्रवणकीर्तनाभ्यां मनोवृत्तिं विदधति कथमिति यत् यस्मात् अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षको येषां तेष्वेव तव भृकुटिः भूभङ्गरूपः त्रिणेमिस्तिष्ठो नेमय इवावच्छेदकाः शीतोष्णवर्षाकाला यस्य संवत्सरात्मकस्य स कालः भयं

नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियो भवे दधति भावमनुप्रभवम् ॥ कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्
भृकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ ३२ ॥ विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं य इह यतन्ति यं तु
लोलमुपायखिदः ॥ व्यसनशतान्विताः समवहाम गुरोश्चरणं वणिज इवाऽऽजसन्त्यऽकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

जन्ममरणादिलक्षणं मुहुः सृजति करोति । अतोऽनुवर्ततामनुवर्तमानानां शतार्षः । त्वामेव शरणं भजतां भवभयं संसारभयं कथं स्यात् न कथंचिदपीत्यर्थः । तथा च श्रुतयः । “परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनाऽऽत्मानमभिसंविवेश ॥” इत्यादयः ॥ ३२ ॥ स च भगवति भावो मनो-नियमेन भवेत् तच्च गुरुपसदनादिति गुरुपसदनमाहुः—विजितेति ॥ हे अज गुरोश्चरणं समवहाय ये अतिलोलं विजितहृषीकवायुभिः अदान्तमनस्तुरगं यन्तुं यतन्ति ते उपाय-खिदः व्यसनशतान्विताश्च सन्तः इह अकृतकर्णधरा जलधौ वणिज इव सन्ति इत्यन्वयः । हे अज गुरोश्चरणं समवहाय अनाश्रित्य ये जना अतिलोलं चञ्चलं विजितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुः प्राणाश्च यैस्तैर्योगिभिरपि अदान्तमदमितं वशीकर्तुमशक्यं मन एव तुरगः दुर्दमत्वसाम्यात्तं यन्तुं वशीकर्तुं यतन्ति प्रयतन्ते । तद्भाव आर्षः । ते उपायेषु खिदान्ते क्लिश्यन्तीत्युपायखिदः तथा व्यसनशतान्विता बहुदुःखाश्च सन्तः इह संसारसमुद्रे सन्ति तिष्ठन्ति संसारदुःखे निमग्ना भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-माहुः । अकृतकर्णधरा अस्वीकृतनाविका वणिजो यथा जलधौ निमग्ना भवन्ति तथेति । गुरुपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौ तु मनः स्वयमेव निश्चलं भवति नान्यथा ।

तथा च श्रुतिः । “ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, आचार्यवान् पुरुषो वेद ” इत्यादि ॥ ३३ ॥ वैराग्यमात्मज्ञानभक्त्योरङ्गं श्रुतयो विदधति—स्वजनेति ॥ नृणां मध्ये त्वां श्रयतः पुंसः सर्वरसे आत्मनि त्वयि सति स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः किं फलम् इति सत् अजानतां मिथुनतः रतये चरतां स्वविहते स्वनिरस्तभगे इह संसारे को नु सुखयति न कोपीत्यन्वयः । नृणां मध्ये त्वां श्रयतः पुंसः सर्वे रसाः सुखानि यत्र तादृशे आत्मनि त्वयि स्फुरति सति स्वजनादिभिः किं फलं न किमपि । आत्मा देहः धाम गृहं धरा भूमिः असवः प्राणा इन्द्रियाणि च रथा इत्युपलक्षणमन्येषामपि सुखसामग्रीतया प्रसिद्धानाम् इत्येवं सत् परमार्थसत्यं सुखरूपं त्वामजानताम् अजानतः अत एव मिथुनतः स्त्रियं मिथुनीकृत्य ल्यप्लोपे पञ्चमी । रतये रतिसुखाय चरतां चरतः गृहेषु वर्तमानान् कर्मणि षष्ठ्यौ । स्वविहते स्वत एव नाशशीले स्वत एव निरस्तं भगमैश्वर्यादि यस्य तस्मिन्निह संसारे प्रथमान्तपाठे कर्तुर्विशेषणं को नु स्वजनसुतादिरर्थः सुखयति न कोऽपीति । तथा च श्रुतिः । “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचिन्तां ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ” इत्यादि ॥ ३४ ॥ भुवीति ॥ ये ऋषयः विमदाः भवत्पदाम्बुजहृदश्च ते अधभिदङ्घ्रिजला उत तादृशा अपि भुवि पुरुषुण्यतीर्थ-
स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥ इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥ भुवि पुरुषुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽधभिदङ्घ्रिजलाः ॥ दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ ३५ ॥ सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक् ॥ व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ ३६ ॥

सदनान्युपासते । यतः ये नित्यसुखे त्वयि सकृदपि मनः दधति ते पुनः पुरुषसारहरावसथान् न उपासते इत्यन्वयः । ये ऋषयः विमदाः निरहङ्काराः भवतः पदाम्बुजं हृदि येषां ते च अधानि भिनात्ति इत्यधभिद तादृगाङ्घ्रिजलं येषां त उत तादृशा अपि भुवि यानि पुरुषाणि बहूनि पुण्यानि तीर्थानि तथा सदनानि क्षेत्राणि च उपासते प्रायस्तत्रैव महत्सङ्गात् ये नित्यसुखरूपे आत्मभूते त्वयि सकृदपि मनो दधति ते पुनः पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यक्षमाशान्तिप्रमुखं हरन्ति निराकुर्वन्तीति तथा ये आवसथा गृहास्तान्नोपासते ॥ ३५ ॥ सत इति ॥ इदं जगत् यतो हेतोः सतः उत्थितम् अतः सत् इति चेत् ननु इदमनुमानं तर्कहतं यतः क्वचित्पितृपुत्रादौ व्यभिचरति क्वच रज्जुसर्पादौ मृषा भवति अत्रापि तथा नास्ति किंतु उभययुक् अतो न सत् । व्यवहृतये तु विकल्प इषितः स तु अन्धपरम्परयापि भवति । ते भारती उरुवृत्तिभिः उक्थजडान् भ्रमयति इत्यन्वयः । इदं जगत् सतः सङ्गपात्परमात्मनः उत्थितमुत्पन्नमतः सत् सत्यमेवेति । तथा च इदं जगत् इति पक्षः सत् इति साध्यम् । सत उत्पन्नत्वात् इति हेतुः यद्यत उत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टं यथा कनकादुत्पन्नं कटककुण्डलादि तदात्मकं भवति तथेदमपि सत उत्पन्नत्वात्सदिति चेत् । ननु इदमनुमानं तर्केण विचारेण हतं बाधितं प्रती-

यते । तर्कहतत्वमाह व्यभिचरतीति । क्वचित् पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ च कार्यस्य कारणात्मकत्वं व्यभिचरति । ननु तदुत्पन्नत्वं तदुपादानकत्वं विवक्षितमिति चेत्
 सदुत्पन्नमपि क्व च क्वचित् मृषा मिथ्या भवति । यथा गुणोपादानकस्यापि फणिनो न गुणत्वं न च सत्त्वं किंतु मिथ्यात्वमेव । अन्यथा बाधाभावप्रसङ्गात् । अतः पुनरपि व्य-
 भिचरत्येव । ननु तत्र न गुणमात्रं फणिन उपादानं किंतु अविद्यायुक्तमतोऽत्र युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमिति चेत् न तथेति । अत्रापि कारणवत् तथा सदेव नास्ति किं तु
 उभाभ्यां कारणनिष्ठसत्त्वस्वनिष्ठासत्त्वाभ्यां युज्यत इत्युभययुक् अयमाशयः । अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम् । एवंभूतस्य च न वस्तुसत्त्वं यद्वा अत्र द्वौ पूर्व-
 पक्षौ इदं सत् सदुत्पत्तत्वात् इति कारणसत्त्वमाश्रित्य कार्यस्य सत्त्वं साध्यते किंवा प्रपञ्चस्य बाधादर्शनजन्यं सत्त्वं हेतुमाश्रित्य प्रधानादेः सत्त्वं साध्यते । यथा इदं सत उत्थि-
 तं सत्त्वादिति तद्द्वयं तन्त्रेण निरस्यति । ननु तर्कहतं तथा हि सदुत्पत्तत्वं सद्विवर्तत्वं सत्परिणामत्वं वा । आद्ये इष्टापत्तिः । अन्त्ये परिणामिनः क्षीरादिवत् अनित्यत्वात्कार-
 णत्वासिद्धिरित्याह व्यभिचरतीति । ननु दध्यादावपि प्रधानगतं सुखदुःखमोहात्मकत्वमस्त्येवातो नित्यत्वं कनकवदिति चेत्क च मृषेति सुखाद्यात्मकस्यापि स्वमाङ्गनादेः मृषा-
 त्वात्तत्कारणस्यापि मृषात्वं दुर्वारम् । अस्तु तर्हि कार्यस्य सदसदात्मकत्वमत आह न तथोभययुगिति । स्वमाङ्गना हि न घटादिवदबाध्या नाप्यत्यन्तासतो शशशृङ्गवत् चरम-
 धातुविसर्गान्तकार्यकारित्वात् अतो निर्वाच्या अतोऽस्याः कारणं निद्राप्रधानं वा अनिर्वाच्यमेव हेतुकार्ययोः साजात्यनियमात् । एवं द्वितीयानुमाने । तथा हि कार्यस्य सत्त्वा-
 त्कारणमपि सदिति चेन्ननु तर्कहतं सत्यस्यापि भयकम्पादेर्हेतौ रज्जुसर्पे मृषात्वदर्शनात् अतः व्यभिचरति क्व चेति । तस्मान्न रज्जुसर्पः सत्यः शशशृङ्गवदत्यन्तासदपि नेत्याह
 क्व च मृषा नेति । असत्त्वपक्षेऽलीकमपि नेत्यर्थः । शशशृङ्गरज्जुसर्पयोः निःस्वरूपत्वे समानेऽपि अन्त्यो दृश्यत्वात् भयादिकार्यजनकत्वाच्च नात्यन्तमसत् । शशशृङ्गं तु तद्वि-
 परीतत्वादत्यन्तमसत् इत्यर्थः । अस्तूभयात्मकमिति चेन्न तथोभययुक् इति । यथा मृषा न तथा सदसदात्मकमपि नेत्यर्थः विरोधादतोऽनिर्वाच्यमेव । ननु सद्विदम् अर्थक्रि-
 याकारित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा शुक्तिरजतम् इति रीत्या प्रपञ्चस्य सत्यत्वं साधयाम इति चेत् व्यवहृतये अर्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव कूटकार्षिणादिनापि
 व्यवहारदर्शनात् । नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धः अत्यन्तासत्त्वे तु कथं प्रपञ्चो भ्रमः स्यात् इति चेत् यतः स भ्रमः अन्धपरम्परयापि भवत्यतो न दोषः अयं भावः ।
 संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते ननु वस्तुसत्ताम् । अतोऽनादित्वात् पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तर आरोपो भविष्यति अन्धपरम्परान्यायेन व्यवहारः से-
 त्स्यतीत्यप्रयोजको हेतुरिति । ननु “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति, अपामसोमममृता अभूम” इत्यादिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न घटते । न हि
 नित्यं वस्तु असद्भवति तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वात् । द्वैतं सदेवेत्याशङ्क्याह भ्रमयतीति । हे भगवन् ते भारती वेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्विभिर्गौणीलक्षणादिवृत्तिभिरुक्त्यजडान्
 कर्मश्रद्धाभराक्रान्तमन्दमतीन् भ्रमयति मोहयति अयं भावः । न हि वेदः कर्मफलं नित्यमभिधेति किन्तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् । अन्यथा वाक्यभे-

दप्रसङ्गात् “ तदथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ” इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यन्तरविरोधाच्च । अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति एतेनैव “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादीनामप्यन्यपरत्वं दर्शितं भवति । कार्यं नासत् किन्त्वानित्यमिति वादिनस्तु इदं सत उत्थितं सदेव ननु स्वतः सत् । यथा कारणगतमेव सत्त्वं सन् घट इत्यत्र घटनिष्ठतया भासते तद्वत् ननु तत्र कार्यकारणयोरभेदापत्तिरिति चेन्नेत्याहुः । ननु तर्कहतमिति चिज्जडयोरभेदस्य प्रमाणबाधितत्वात् यदि भेदप्रतिषेधद्वारा अभेदः साध्यते तत्र व्यभिचरति क्व चेति । पितृपुत्रादौ भेदस्यैव दर्शनात् नच अधिष्ठानरूपपरमेश्वरसत्तातिरिक्ता प्रपञ्चस्य सत्ता नास्तीति चेत्तत्राहुः नेति । यथा शुक्तिरूप्यादि मृषा तथा इदं विश्वं मृषा न भवति किन्तु सत्यम् उभययुक् कारणकार्ययोरुभयोर्युज्यते इत्युभययुक् श्रुत्युक्तं सत्वम् उभयत्रास्तीत्यर्थः । किन्तु कारणस्य सत्त्वं सार्वकालिकं कार्यस्याल्पकालिकं कार्यस्य सत्त्वं विना व्यवहारोऽपि न सिद्ध्यतीत्याह व्यवहृतये इति । व्यवहारसिद्ध्यर्थं विकल्पः कार्यम् इषित इष्ट एव सत्येनैव घटादिना जलहरणादिसिद्धेः । कूटकार्षापणादिना व्यवहारस्तु अन्धपरम्परया भवति नतु विज्ञपरम्परया तस्माज्जगत् सत्यमेव किन्तु अनित्यत्वाच्चरम् । यत्तु कर्मठाः कर्मफलस्य नित्यत्वमाहुस्तत्तु न युक्तमित्याहुः भ्रमयतीति ॥ ३६ ॥ न यदिदमिति ॥ यत् यतः इदं विश्वम् अग्रे न आस तथा निधनादनु न भविष्यत् अतः

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ॥

अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ ३७ ॥

अन्तरापि एकरसे त्वयि मृषा एव विभातीति मितम् अतः श्रुत्या द्रविणजातिविकल्पपथैः उपमीयते तस्मात् वितथमनोविलासमिमं ये ऋतमित्यवयन्ति ते अबुधा इत्यन्वयः । “ यदास्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस न आसीत्, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् ” इत्यादिश्रुतेः । नच निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यद् भविष्यति इलोप आर्षः । शत्रन्तं वा । “ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ” इत्यादिश्रुतेः । अतः कारणात् अन्तरा मध्येऽपि एकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मितं निश्चितम् । यद्वा । अन्तरापि विभातीति अनुमितं तर्कितमित्यन्वयः । यत एवमतः श्रुत्या द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृष्टो-हकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पा भेदा घटकण्डलादयः तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते । यथा तत्र कार्याकाराणां नामधेयमात्रता कारणं मृदादेव तु सत्यं तथाऽत्राप्याकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव सत्यं तथा च श्रुतिः । “ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्, यथा एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसम् ” इत्यादि । तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावादसत्त्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमिदमृतं सत्यमिति ये अवयन्ति जानन्ति ते अबुधा अज्ञा इत्यर्थः । अत्रैवं प्रयोगः । विवादाध्यासितं न सत् आद्यन्तयोरविद्यमानत्वात् ।

विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वये दृष्टान्तः । आत्मवच्चेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । कार्यसत्यत्ववादिनस्तु यदिदमग्रे न आस अनु च न भविष्यत् किन्तु अन्तरा मध्य एव मृषति एवं मृजामीत्यादिसंकल्पं करोति स मृषः । स चासावेकरसश्च तस्मिंस्त्वयि मितं निश्चितं सत्यं विभाति । किं च इदं सत्यमपि नित्यं नास्ति अतो द्रविण- जातिविकल्पपथैः घटकुण्डलादिप्रकारैः सत्यत्वेनैव उपमीयते नतु रज्जुसर्पादिप्रकारैर्मिथ्यात्वेन । अतः कृतं सत्यमिदं विश्वं ये वितथमनोविलासं वदन्ति ते अबुधा इति व्याचष्टुः ॥ ३७ ॥ ननु यदि प्रपञ्चो नास्त्येव तदा असता तेन संबन्धस्याप्यभावात्कुतो जीवः संसरति कुतो वा ईश्वरो नित्यमुक्तः किंविषयं च तदा कर्मकाण्डमित्या शङ्क्याहुः— स इति ॥ स जीवः यत् यतः अजया अजाम् अनुशयीत ततः गुणांश्च जुषन् तदनुसरूपतां जुषन् अपेतभगः सन्मृत्युं भजति त्वमुत त्वन्तु आत्तभगः अपरिमेयभगश्च अतस्तामजाम् आहिस्त्वचमिव जहासि तथा अष्टगुणिते महसि महीयसे इत्यन्वयः । स जीवो यत् यस्मात् अजया मायया अजामविद्यामनुशयीत आलिङ्गेत् उपा- धिलिप्तो भवेदित्यर्थः । ततो गुणांश्च देहेन्द्रियादिकान् जुषन्सेवमानः आत्मतया अध्यस्यन् तदनु अनन्तरं सरूपतां तद्धर्मयोगं जुषन् अपेतभगः तिरोहितज्ञानैश्वर्यानन्दा- दिगुणः सन्मृत्युं संसारं भजति भामोति त्वमुत त्वं तु आत्तभगः नित्यसिद्धज्ञानैश्वर्यादिः अपरिमेयभगः अनन्तैश्वर्यादियुक्तश्च न ह्यन्येषामिव परिच्छिन्नं तवैश्वर्यम् अतः ताम्

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ॥ त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वच- मात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥ यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ॥ असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९ ॥

अजां जहासि । ननु सा मय्येवास्ति कथं तस्यास्त्यागस्तत्राह । यथा अहिर्मुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकं जहाति गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजामुपेक्षसे नहि निरन्तराह्लादिसं- वित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमिति तथा अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति महसि परमानन्दस्वरूपे महीयसे पूज्यसे विराजसे अनेन जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमुक्तम् । “ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् ” इत्यादयः श्रुतयश्च ॥ ३८ ॥ यदीति ॥ हे भगवन् यतयो यदि हृदि स्थिताः कामजटाः न समुद्धरन्ति तदा तेषा- मसतां हृदि गतोऽपि त्वम् अस्मृतकण्ठमणिरिव दुरधिगमोऽसि । हे भगवन् असुतृपयोगिनाम् अनपगतान्तकात् अनधिरूढपदाद्भवतश्च इत्युभयतः अपि असुखमित्यन्वयः । हे भगवन् यतयो मनइन्द्रियदिप्रणिधानशीला अपि यदि हृदि स्थिताः कामानां जटाः वासना न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति न परित्यजन्ति अन्तर्वान्ताशिनो भवन्ति तर्हि तेषा- मसतां कामवासनाभिर्दुष्टान्तःकरणानां प्राणिनां हृदि गतोऽपि भवान् अस्मृतकण्ठमणिरिव दुरधिगमो दुष्प्रापः । यथा कण्ठे स्थितो मणिः विस्मृतश्चेदुरधिगमो भवति तथा असुतृपयोगिनां तु अनपगतान्तकात् अनिवृत्तात् मृत्योः अनधिरूढमप्राप्तं पदं स्वरूपं स्थानं वा यस्य तस्माद्भवतश्चेत्युभयतोऽप्यसुखमिहामुत्र च दुःखमेव लोकाराधनधना-

र्जनादिप्रयासात् भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चेह तावन्महद्दुःखं भगवन्निष्ठाभावेनाविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबन्धनभगवद्दण्डरूपनरकादिप्रातेरमुत्र च दुःखमेवेत्यर्थः ।
 “कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र” इत्यादिश्रुतेः ॥ ३९ ॥ ननु “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मभिर्वर्द्धते नो कनीयान्” इत्यादिश्रुत्या
 यतेः किमपि कृत्यं नास्तीति किमिति यतिर्निन्द्यते तत्राह—त्वदवगमी भवदुत्थशुभाशुभयोः गुणविगुणान्वयान् न वेत्ति तर्हि देहभृतां गिरश्च न वेत्ति
 यतः अनुयुगं गीतपरम्परया मनुजैः अन्वहं श्रवणभृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः भवसि इत्यन्वयः । त्वामवगच्छति जानातीति त्वदवगमी भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोः
 फलजननाय समुपस्थितयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यपापात्मककर्मणोर्गुणविगुणान्वयान् फलभूतसुखदुःखसंबन्धान् न वेत्ति नानुसन्धत्ते तथा तर्हि देहभृतां देहाभिमानिनां
 गिरः निदास्तुतिवाक्यानि । यद्वा । प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्विधिनिषेधलक्षणाः गिरः न वेत्ति विगतदेहाद्यभिमानतया कार्याकार्यबोधाभावाच्च नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तं चैतत् यतः
 अनुयुगं प्रतियुगं या सगुणस्य तव गीतपरम्परा उपदेशसन्ततिस्तया सत्सम्प्रदायानुसारेण मनुजैरन्वहमनुदिनं श्रवणेन भृतः चेतसि धृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिर्मोक्षरूपा गतिर्भवसि
 एतदुक्तं भवति ये तावत्तत्त्वज्ञा जीवन्मुक्ता दुःखसुखाद्यनुसन्धानरहितास्तेषां तु न कर्माधिकारः । ये च निरन्तरं भवत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां न विधिनिषेधः ।

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ॥ अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरम्परया
 श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥ द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराऽण्डनिचया ननु
 सावरणाः ॥ ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४१ ॥

किङ्करता । ये तु मर्यादास्थितौ योग्या अपि वेदोक्तमर्यादां हित्वा योगादिच्छलेनेन्द्रियलालनलालसास्तेषामुभयतो दुःखमिति ॥ ४० ॥ तदेवं स्तुतिमुपसंहरन्त्यः भगवतोऽपरि-
 मितमहत्त्वं च बोधयन्त्यः श्रुतयस्तादृशस्य विभोरवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमाहुः—द्युपतय इति ॥ द्युपतयः एव ते अन्तं न ययुः तथा अनन्ततया हेतुना त्वमपि
 अन्तं न ययिथ । ननु अहो यदन्तरा सावरणाः अण्डनिचयाः वयसा कालेन खे रजांसि इव सहैव वान्ति नतु पर्यायेण । यत् यतः भवन्निधनाः श्रुतयोऽपि अतन्निरसनेन
 त्वयि हि फलन्ति इति पिण्डान्वयः । एवेत्यप्यर्थे । द्युपतयः स्वर्गलोकपतयो ब्रह्मादयोऽपि ते तव अन्तं पारं नैव ययुः नैव प्रापुः । किंबहुना अनन्ततया हेतुना त्वमप्यात्मम-
 हिम्नोन्तं न यासि । न च तर्हि कथं सर्वज्ञतेनि शङ्क्यम् । अनन्तस्यानन्ततया ज्ञानमेव सर्वज्ञत्वावहं तस्य परिच्छिन्नतया ज्ञानस्य भ्रमत्वेनाज्ञत्वावहत्वादिति भावः । ननु
 अहो यस्य तवान्तरा मध्ये सावरणाः उत्तरोत्तरं दशगुणपृथ्व्यादिसप्तावरणयुक्ता अण्डनिचयाः ब्रह्माण्डसमूहा वयसा कालेन वान्ति परिभ्रमन्ति तत्रापि सहैकदैव नतु पर्या-
 येण । यथा खे आकाशे वायुना रजांसि परिभ्रमन्ति । तथा श्रुतयश्च “यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च” इत्यादि ।

अत एव भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां तास्तथा निरवधिकनिषेधा संभवादवधिभूतं त्वां लक्षयन्त्यः श्रुतयोऽप्यतत्स्थूलत्वादिनिरसनेन त्वयि फलन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्य-
वस्यन्ति नतु साक्षात्पतिपादयन्ति । अतन्निरसनश्रुतयश्च “ अस्थूलमनणु ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवाय्वनाकाशम् ” इत्याद्याः ॥ ४१ ॥ इतीति ॥ ब्रह्मणः
पुत्राः सनकादय इत्यनेन प्रकारेणैतत् आत्मानुशिष्यते शिक्षयते येन तदात्मानुशासनं वेदस्तुत्यात्मकमाश्रुत्यात्मनो गतिं तत्त्वं ज्ञात्वा सिद्धाः कृतार्थाः सन्तः अथानन्तरं गुरुरूपं
सनन्दनमानर्चुः पूजयामासुः ॥ ४२ ॥ इतीति ॥ इत्येवंभूत उक्तप्रकारकः अशेषाणां सर्वेषां समाम्नायानां वेदानां पूर्वजाण्डानां पुराणानामुपनिषदामुत्तरकाण्डानां च रसः
रस इव सारभूतोऽर्थः पूर्वजातैर्वृद्धैः व्योमयानैः सर्वनिरपेक्षतयाकाशचारिभिर्महात्मभिः सनकादिभिः समुद्धृतः निर्णीतः ॥ ४३ ॥ त्वमिति ॥ हे ब्रह्मदायाद ब्रह्मैव दायमिव
अयन्नप्राप्यमत्ति सेवत इति तथा ब्रह्मपुत्रेति वा त्वं च त्वमपि एतत् नृणां जीवानां ये कामाः वासनाविशेषाः मोक्षप्रतिबन्धकाः तेषां भर्जनं निवर्तकमात्मानुशासनं श्रद्धया
विश्वासेन चित्ते धारयन् कामं यथेष्टं गां भूमिं तदुपलक्षितान् लोकान् चर पर्यट ॥ ४४ ॥ एवमिति ॥ हे राजन् आत्मवान् आत्मानुभववान् श्रुतधरः श्रुतस्यानुसन्धानपरः

भगवानुवाच ॥ इत्येतद्ब्रह्मणा पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ॥ सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमा-
म्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ त्वं च तद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनम् ॥ धारयन्श्च गां
कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीर-
व्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये ॥ यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥
इत्याद्यमृषिमानस्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ॥ ततोगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

वीरव्रतः नैष्ठिकः स मुनिर्नारदः एवमृषिणा श्रीनारायणेनादिष्टमुपादिष्टमात्मतत्त्वं श्रद्धया गृहीत्वा आनन्देन पूर्णः श्रीनारायणं प्रत्याह स्म ॥ ४५ ॥ सर्वश्रुतितात्पर्यं श्रीकृष्णे-
वधार्य तुष्टः श्रीकृष्णाभेदेन तदवतारं स्वगुरुं श्रीनारायणं नमस्यति—नम इति ॥ यो भगवान् सर्वभूतानामभवाय संसारदुःखनिरासाय उशतीः कमनीयाः कलाः मूर्तीः धत्ते
तस्मै अमलकीर्तये भगवते कृष्णाय श्रीकृष्णरूपाय तुभ्यं नमः ॥ ४६ ॥ इतीति ॥ महामनाः आनन्दितचित्तो नारदः इत्येवमाद्यमृषिं श्रीनारायणं तथा तस्य शिष्यां-
श्चानस्य ततः स्थानात् मे मम साक्षात् पितुः द्वैपायनस्याश्रममगात् साक्षात् पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्रिमन्थनावसरे कथंचिदरणिपतितरेतस उत्पन्न-
त्वात् । ब्रह्मवैवर्ते तु । “ व्यासपत्न्या उदरे बहुवर्षाणि स्थितः व्यासेनार्थितोऽपि मायाभिया न निर्गतः ततः कृष्णेन मातेयं ते बहुदुःखिताऽतो निर्गच्छेत्युक्त उवाच । यदि
त्वया माया इरीक्रियते तदा निर्गच्छेयम् ” इति श्रीकृष्णेन तथाङ्गीकृते निष्क्रम्य प्रव्रजित इत्युक्तम् । तत्पक्षे साक्षादधुनाधिष्ठितमाश्रमम् ॥ ४७ ॥

सभाजित इति ॥ कृतः आसनस्य परिग्रहः स्वीकारो येन स भगवता व्यासेन सभाजितः पूजितः तस्मै द्वैपायनाय तत् नारायणस्य मुखात् श्रुतं श्रुतिगीतं वर्णयामास । स तु मह्यमुपदिष्टवानित्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ इतीति ॥ हे राजन् नोऽस्मान् प्रति त्वया अनिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीति यः प्रश्नः कृतस्तदुत्तरतया यथानिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि मनः श्रुतिश्च चरेत्तथेत्येतत् श्रुतिगीतं मया वर्णितम् । मनःशब्दाभिप्राय उक्तः ॥ ४९ ॥ समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयति—य इति ॥ यः अस्य विश्वस्य उत्प्रेक्षकः एवमनुशायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमिति संकल्पकः इति निमित्तत्वमुक्तम् । सङ्कल्पस्य तदनुसारिव्यापारं विना व्यर्थत्वात्परमेश्वरस्य सत्यसंकल्पत्वात् एवमालोच्य अस्य आदिमध्यनिधनेषु कार्येषु यो वर्तते एतेन उपादानत्वमुक्तम् । ननु प्रकृतिपुरुषावुपादाननिमित्ते प्रसिद्धे इति चेत्तत्राह यश्चाव्यक्तजीवयोरीश्वरः तयोरपि मूलकारणं स एव इत्यर्थः । प्रवेशनियमने दर्शयति य इदं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा ऋषिणा यदर्थमेतत्सृष्टं तेन ऋषिणा सृष्टे कार्ये अहमिति दर्शनादपिर्जीवः तेन सह तदनुप्रविश्य पुरः शरीराणि जीवानां भोगायतनानि चक्रे । ततश्च ताः पुरः शास्ति तेषां भोगान् ददत् परिपालयति उपासकस्य कैवल्यरूपो भवति इत्याह । यं सम्पद्य

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ॥ तस्मै तद्दर्शयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥ इत्येतद्दर्शितं राजन्यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ॥

यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥ योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ॥ यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे नारायणनारदसंवादे वेदस्तुतिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

प्राप्यानुशयी जीवः अजां कार्यकारणरूपाम् अविद्यां जहाति । यथा कौ लीयत इति कुलायं सुप्तशरीरवन्तमन्ये पश्यन्ति स तु सुप्तः न शरीरं पश्यति एवं जीवन्मुक्तमन्ये देहवन्तं पश्यन्ति स तु न किञ्चित्पश्यति । तं कैवल्येन अग्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिः मूलकारणं मायायेन तम् अभयं भयनिवर्तकं हरिम् अजस्रमनवरतं ध्यायेत् । अत्र चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वोक्त्या समन्वयाविरोधाध्यायार्थः । हरिं ध्यायेदिति साधनाध्यायार्थः । यं सम्पद्य जहात्यजामिति फलाध्यायार्थश्च दर्शितः ॥ ५० ॥ स्वान्तर्गताप्रमितसत्त्वनिकायनानाक्षोभैरपि क्वचन न क्षुभितस्वरूपम् ॥ आक्रान्तसर्वजगतीकमगाधमच्छं किञ्चित्तदस्तु भवताममृताय वस्तु ॥ १ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वि-
तार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो दशमे सप्तार्शीतितमे व्यधात् ॥ ८७ ॥

इदं श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्द्धान्तर्गतं श्रुतिगीतमन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहितं कल्याणनगर्या श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर"

मुद्रणागारे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ संवत् १९५७ शकाब्दाः १८२२ ।

बृहद्वैवज्ञरंजनम्.

मो मो ज्योतिशास्त्रजिज्ञांसवो विदांकुर्वन्त्यत्र भवन्तः प्रसिद्ध श्रीज्योतिर्विद्व-
यादत्तात्मजरामदीनदैवज्ञेन विदुषा संगृहीतं बृहद्वैवज्ञरंजनम् संप्रति “ लक्ष्मीवै-
कटेश्वर ” मुद्रणागारे मुच्यते तच्च ज्योतिःशास्त्रपरिभाषाजिज्ञासूनामतीवमुपकारकं
तस्मिन् उपयुक्ताः ग्रहगोचरषोडशसंस्काराः, यात्रादिप्रकरणविषयाः द-
र्शिताः । तथा च मन्येहमेतत्समालोचनेन इतरग्रन्थाध्ययने ज्योतिःशास्त्रव्यवसाय-
शालिनोऽप्ययं समुत्सहेरन् । येषां दैवज्ञानां विदुषां जिघृक्षा चेत् तैः सूचना कार्येति
मे विज्ञापना ।

ज्वरतिमिरनाशक भाषाटीका.

ग्राहक महाशय आज एक अत्युत्तम निवेदनका समय पाकर मैं आनन्दित हुआ
हूँ । वह निवेदन यह है कि मथुरानिवासी रामप्रसाद चौबेने बनाया हुआ भाषानु-
वादसहित “ ज्वरतिमिरनाशक क्याखुवचिकित्सा प्रथम भाग ” नामक ग्रंथ
इस छापेखानेमें सुवाच्य अक्षरोंमें छपकर विक्रीकेलिये तैयार है । महाशय ! ज्वर
ऐसा रोग है कि सर्वदा किसी ना किसी देशमें छाया हुआ रहता है । और तिसमें
अनेकानेक भेद होनेसे सामान्य वैद्यद्वारा तिसकी चिकित्साभी उत्तम रीतस नहिं हो
सकती परन्तु महाशय इन सब त्रुटियोंका अंधकार “ ज्वरतिमिरनाशक ” रूपी
सूर्यके संग्रहसे तत्कालही नष्ट हो जायगा. क्यों कि ग्रन्थकारने प्रथम प्रत्येक ज्वर-
का निदान अनन्तर चिकित्सा और तदनन्तर सुलभ उपाय ऐसा क्रम रखवा है ।
और यहभी एक अपूर्व लाभ है कि इसमें डाक़्तरी रीतिसे निदान, चिकित्सा और
उपाय लिखे हैं । इसके अतिरिक्त और २ कषाय, चूर्ण रस और सोडावाटर इत्या-
दि इंग्लिश औषधियां करनेकी रीतिभी दिखाई है ऐसा उपयुक्त ग्रंथ होनेपरभी
सर्वसाधारणजनोंके उपयोगकेलिये मूल्य केवल एक १ रुपयाही रखवा है ।

धन्वन्तरी [वैद्यकग्रंथ].

भाषाटीकासहित ।

समस्त महाशयोंको विदित करते हैं कि धन्वन्तरी नामक वैद्यक निदान,
चिकित्साके साथ इकट्ठा किया हुआ ग्रंथ कहांभी छपा नहीं इसका सरल हिन्दी
भाषानुवाद बनवाकर शास्त्रियों द्वारा शुद्ध करवाकर सुंदर मध्यम अक्षरोंमें छपाकर
विक्रयार्थ तैयार है, यह ग्रंथ बहुतही उपकारक है और स्वल्प होकरभी संपूर्ण
वैद्योंको सर्व प्रकारके औषधज्ञान तथा रोगियोंकी चिकित्सा करनेमें अप्रतिम सहायक
होगा. इसमें विलकुल संदेह नहीं है इस लिये भिषगवर महाशयजी ! इस अपूर्व
ग्रंथको अवश्य संग्रहमें रखकर रोगनिवारण एवं धनार्जनपूर्वक शुद्ध कीर्तिको प्राप्त
करिये. मूल्य ४ रु.

अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहिता

श्रीमद्भागवतटीका.

यह टीका बूंदी महाराजाश्रित पं० गंगासहायजीन बनाई है. इसमें महिनायके ढंगपर अन्वयक्रमसे
सरल और कठिन सब श्लोकोंका अर्थ सुगम रूपसे लिखा है और टीकामें जिन २ बातोंका लिखना
आवश्यक है वे सब संक्षेप और सुगमतासे लिखदी हैं इसमें श्रीधरजीकी टीकाकी तो प्रायः सब बात
आगई और बहुतसी बातें तोषणीसाराथसंदर्शिनी आदिसेभी लीगई हैं और सुगमता अन्वयक्रम
और संक्षेपपर पूरी दृष्टि रखी गई है इस टीकाके शेषमें भागवतोपयोगी वेदांत सांख्यादिक
कितनेक मत सुगम रीतिसे लिखदिये हैं. इसमें किसी मतका पक्षपात अथवा खंडन नहीं किया
गया है । सब मतोंके आचार्योंका आदरपूर्वक स्मरण किया गया है. और भागवतके स्कंध और
प्रकरणोंका अभिप्राय और श्लोकोंके छन्द तथा अध्यायोंके श्लोकोंकी गणना लिखदी है और भी
बहुत बातें हैं. मूलसहित इस टीकाका पाठ सत्तर सहस्र ७०००० के लगभग है. इसका मूल्य अग्राह
रुपया भेजेनवालोंसे १२ रुपये औरछपनेपर १५ रु. प्रति पुस्तक नियत हुआ है. नमूना मंगालो.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—गंगविष्णु श्रीरुष्णदास,
“ लक्ष्मीवैकटेश्वर ” छापाखाना, कल्याण—मुंबई.

16

३
२५९

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्द्धान्तरगतं बूंदीनगरनिवासिपण्डितगङ्गासहायविरचितया
अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहितं श्रुतिगीतं
समाप्तम् ।

